

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА ГАЗЕТА

місячник літератури, мистецтва, критики,
наукового і громадського життя

Рік III. ч. 12 (30)

Грудень 1957 р.

З ЖИТТЯ І ПРАЦІ О. БУРГГАРДТА - Ю. КЛЕНА

І жити треба тим, що є хорошого
і красивого в людях.

Олександр Довженко

В десятиріччя своєї смерті Юрій Клен ніби народився вдруге. Виїшов бо на решті товстий том його епопеї «Поплі імперій», що його він писав до самої смерті. Перечитуючи вперше цілу поему, мимохіть приходиш до думки, що це не тільки найошліпший твір поета, а й одна з видатніших книжок української літератури минулого півстоліття. Мусимо мати терпіння, поки вийдуть і далші п'ять томів запланованого родинного й фундаційного Клена шеститомника творів, щоб познайомитися нарешті з усім його доробком і щоб узнати його повну біографію. Дай Боже, щоб це скоріше сталося, бо в наші часи і найвидатніші українські люди зникають так несподівано і цілковито, що й сліду по них і їх життю та праці не знайдеш.

РИСИ ЖИТТЯ І ПРАЦІ

Народився Освальд Бурггардт (мабуть, у сім'ї німецьких колоністів) 22 вересня 1891 року в селі Сероинівці на Поділлі («Українські вісті» в Ульмі подали дату народження 4 жовтня; можливо, це дати старого і нового календаря). Закінчивши з золотою медаллю першу київську гімназію в 1911 році, Освальд того ж року перейшов до Київського університету, де студював англійську, германську і слов'янську філологію та загальну історію літератури. Серед його професорів були Перетц і Шаровольський.

Уже на студентській лаві, десь коло 1913 року, Освальд Бурггардт написав свою першу наукову працю «Новые горизонты исследования поэтического стиля», що була під впливом книжки проф. Марбурзького університету Ельстера «Засади естетики» (Ельстер якомуся мірою попереджав відому школу російських формалістів). Ця перша наукова праця Бурггардта вийшла друком 1915 року в київському видавництві Самоценка. Дмитро Чижевський свідчить про знайомих тоді йому Зерова, Филиповича й Бурггардта, що вони всі троє належали в 1913 році до видатніших студентів Київського університету, який «після 1911 року переживав період розквіту» (Дмитро Чижевський, «Юрій Клен, вчений та людина. Із спогадів», Збірник «Української літературної газети» 1956, Мюнхен, 1957, стор. 158). В 1914 році Бурггардт, через німецьке походження, був висланий в Архангельську губернію, де пробув чотири роки і звідки повернувся до Києва, мабуть, у грудні 1918 (або в січні 1919) року (літо 1918 року він перебував у Курську). В рукописах збереглися його ранні вірші 1913-20 років, писані російською мовою, а також велика збірка його перекладів з Р. М. Рільке російською мовою (пізніша передмова до цієї невиданої збірки датована в Києві червнем 1923). В ті часи Бурггардт мав уже свій переклад «Пісні про Нібелюнів», рукопис якого забрало в нього ГПУ десь чи не в 1921 році. В ті ж часи революції він вивершує до кінця свою освіту в Київському університеті та закінчує 1920 року курс аспірантури при досліднім інституті УАН. Знову з'єднавшись з колишніми своїми колегами по університету Борисом Якубським, Миколою Зеровим і Филиповичем, Бурггардт вростає міцно і назавше в українське духовне життя. Вже до середини 1920-их рр. він здобуває собі в українській культурі місце одного з ліпших перекладачів і знавців західноєвропейських літератур.

В часи голоду й руїни Києва, з осені 1920 і, здається, аж до літа 1922 року Бурггардт, разом з Миколою Зеровим, працював викладачем у недалекий від Києва Баршівці, де рятувалися тоді також інші деякі молоді київські інтелектуали, як от Віктор Петров. Тут на тлі українського лихоліття зав'язався міцний духовий зародок, цвіла творчість, видавалися «друковані» від руки кни-

Юрій ЛАВРІНЕНКО

жечки поезії. «Часи, згаяні у Баршівці, були добрими часами. Лукроза наша стала культурним центром, який випромінював своє світло на всю округу, сягало воно навіть до Києва» (Юрій Клен, «Спогади про неокласиків», Мюнхен, 1947, стор. 10). Лукрозою назвав Зероз Баршівку від латинського lustrum — бар'яш. Влітку 1921 року Бурггардт був заарештований разом із більшістю баршівської інтелігенції; сиділо їх у одній камері в Полтаві під замком ЧК щось із 60 українських патріотів. Цей епізод Клен пізніше описав у поемі «Прокляті роки» і в згаданих спогадах. Визволив їх своїм клопотанням Володимир Короленко. Тоді ж, десь коло 1921 року, який уперше термін «неокласики», яким охрестили групу Зерова під час виступу Зерова, Филиповича і Рильського на одному літературному вечорі в Києві.

Як один з членів «п'ятірного грона» неокласиків (Зеров, Рильський, Филипович, Драй-Хмара, Бурггардт) і як професор англо-германістики й загальної історії літератури в Києві Бурггардт дав протягом десяти літ (1921-31) продукцію, що являла собою зразкове практичне здійснення гасла Зерова і Хвильового — «до джерел» і культурна орієнтація на Європу. В журналах «Червоний шлях» (Харків), «Життя і революція» (Київ), «Критика» (Харків), «Зоря» (Дніпропетровське), як також у збірниках (типу Експресіонізм і експресіоністи), в-во «Сяйво», Київ, 1930), у передмовях до книжок перекладів Бурггардт дав праці про Шеллі (1924), Фрайліграта (1925?), «Експресіонізм у Німеччині» (1925), про новий український переклад «Фавста» (1926), «Леся Українка і Гайне» (1927), «Вергарн в українських перекладах» (1928), «Генрік Ібсен» (1928), «Стефан Цвайг» (1929), «Георг Кайзер» (1930), дві статті про Діккенса (1930), вступну статтю до книжки перекладів «Німецькі балади», що творів Бернарда Шоу, Джека Лондона та ін.

Серед його перекладів того часу виділяються насамперед Шекспірові «Гамлет» і «Буря», «Саломея» Оскара Вайльда (на замовлення української державної опери), Діккенсові різдвяні оповідання. Все те вже не могло бути надруковане в УРСР серед розпочатого Москвою на порозі 1930-их років погрому України. Ще рясніша була його робота над українськими перекладами німецької, англійської і французької поезії. Тут бачимо Рільке, книжку німецьких «Залізних сонетів», Леконта де Ліля, С. Малларме, Поля Верлена, Артюра Рембо, А. Самена, Еміля Вергарна, Ж. Мореаса, Поля Валері, Жоржа Дюамеля, Фрайліграта, Байрона, Шеллі, перші пісні «Нібелюнів», Кльоделя та інших.

Сухий цей перелік, але як світитися в ньому одержимість працею, культурна експансія людини українського ренесансу пореволюційного десятиліття, що будувала свою культуру у надчужному зв'язку з культурами світовими. Годі без типу скромного Бурггардта, що тихо перевертає гори праці, уявити ті часи. Після чверті століття замовчування нині виявилось, що Москва не може дозволити собі розкоші ігнорувати ту працю. В найновішому підручнику історії української літератури в другому томі (радянська література) пишеться: «Типовими для неокласиків постатами були не вони (Рильський і Филипович, — Ю. Л.), а такі літератори, як М. Зеров, М. Драй-Хмара, О. Бурггардт... У вищій мірі співчутливо відгукнувшись на націоналістичні виступи Хвильового, «неокласики» в особі Зерова стали активно нападати на радянську літературу, обвинувачуючи всю її в некультурності, неучтві, гуртківщині, провінціалізмі» (цит. за переддруком у «Літературній газеті» за 8 жовтня 1957). Перфідне виділення Рильського, а особливо посмертно «реабілітованого» нині Филиповича — лише черговий політичний зигзаг. А поза тим іс-

Криза нашого образу історії

Лев БІЛАС

IV. НАЦІОНАЛІЗМ

Липинський був останнім нашим істориком на велику міру. Цього не треба розуміти як закид на адресу інших істориків чи применшення їх наукових заслуг. Деякі з них написали більше наукових праць, відкрили, може, більше нових фактів, висвітлили важливі сторони історичного процесу. Є однак постановова різниця між Липинським і його сучасниками і наступниками. Липинський, хоч йому не пощастило представити свою власну версію цілості нашого історичного процесу (перша його спроба згоріла під час революції), зумів начеркнути в своїх працях головні зариси нового образу нашої історії, який був органічно функцією його оригінального світогляду. Тим часом інші наші історики

тинна правда. Тільки Бурггардт побоював некультурність і провінціалізм в УРСР не «нападками» (здається, він не виступав у відомій «літературній дискусії» ні з однією статтею), а своїми внесками дослідника і перекладача шедеврів західних літератур.

Після арешту Рильського Бурггардтові щастить, використавши своє німецьке походження, вирватися в листопаді 1931 року в Західну Європу (Мюнхен). Головним його багажем були заховані в душі щойно пережиті картини пекла погрому України, які він потім змалював Дантовими терцинами в другій частині «Поплі імперій». Нам невідомі перші кроки Бурггардта за кордоном. 1934 року Дмитро Чижевський дістає від нього листа з Мюнхену. «Ніяких надій на наукову посаду для Бурггардта в Німеччині тоді не було... В листах Бурггардта, — пише Чижевський, — було повно фантастичних планів «десь» влаштуватися, — думав він про Швецію і про Іспанію. Здається, згадував навіть Туреччину» (Д. Чижевський, там таки, стор. 162). На щастя, Д. Чижевському пощастило допомогти Бурггардтові дістати в 1934 році посаду лектора російської й української мов в університеті в Мюнстері. В 1940 році він здобуває німецький докторат своєю дисертацією «Leitmotive bei Leonid Andrejew».

На еміграції, десь коло 1934 року Освальд Бурггардт, як критик і поет, перетворюється на Юрія Клена, пристає до очолюваної Маланюком славетної поетичної «квадриги» «Вісника» і містить у ньому свої поезії й статті («Стефан Герге», ч. 12, 1934; «Про вісниківську квадригу», ч. 6, 1935; «Прогнози Шпенглера», ч. 6, 1936; «Слово живе і мерстає», ч. 11, 1936).

Вперше за своє життя Бурггардт-Клен дістає змогу видрукувати книжку оригінальної поетичної творчості — це поема «Прокляті роки» (Львів, в-во «Вісник», 1937, перевидана 1943 «Українським видавництвом» у Кракові). Уже в цій книжці видно цілком своєрідне обличчя Клена, який з ненавистю вісниківів таврує московське зло на Україні і з любов'ю та культурною тонкістю неокласика і товариша долі викликає на поетичний екран невимовну трагедію і силу підрадянського українця. Це неповторне поєднання ми бачимо і в другій його

(Далі на 3 стор.)

цього століття власного світогляду, кажучи сумарно, не витворили, а були або прихильниками старого вже народництва, або експонентами інших існуючих вже ідеологій, або врешті прихильниками своєрідного історичного агностичизму — реакції на ідеологізацію всього життя, який бачить завдання історика виключно у встановленні фактів і зв'язку між ними, що єдино має гарантувати об'єктивність його дослідів.

Правда, Грушевський теж не був оригінальним мислителем, але він був виразником специфічного українського народництва, до того одним з його провідних діячів і творцем його завершеної схеми історичного процесу. Між творцями чи головними пропагаторами ідеології соціалізму та націоналізму історики не відігравали ніякої поважнішої ролі, їх твори тільки ці ідеології відзеркалювали. Промоторами нових поглядів на історію були люди інших інтелігентських професій: професійні революціонери, журналісти, політики, які на підставі чи то власних «наукових аналізів», чи то інтуїції «пізнали» «справжній» хід і сенс історії, яким минуле й майбутнє стало ясним. Характеристично, що це «прояснення» наступило не на підставі солідного досвіду минулого, а на підставі їх бажань щодо майбутнього. Історія служила їм як засіб, як матеріал для будови їхнього світогляду, з якої вони вибирали те, що їм відповідало, і яку вони відповідно до цього інтерпретували.

Це, саме по собі, не було чимсь незвичайним. Відколи модерна людина, в ході секуляризації християнства, відкрила майбутнє, минуле стало його функцією, змінною, залежною від кожного моменту майбутнього. Воно уявлялося одним прогресивно темним, диким і негативним, при чому ці його від'ємні прикмети зростали геометричним рядом в залежності від віддалення від цього есхатологічного майбутнього, гарантом якого уявлялася їм їх власна сучасність. Для інших історія стала місцем боротьби клас, тобто теж чимсь негативним, яке майбутнє має «зняти». Для третіх минуле, головне давноминуле, у висліді негатиї теперішності, і того роду майбутнього, яке могло б з неї розвинути, уявлялося ідеальним. Але тому що в цій ідеалізованій минулім можна було спостерегти «коріння» негованого ними модерного світу, вони поступово почали відрізнявати в ній позитивне й негативне, при чому перше стало предметом їх культу й містифікації, а нього вкладено увесь сенс життя. Сучасну добу обвинувачено у відступництві від традиції предків і від власного призначення і проречено їй певну загибель, якщо вона ці предківські втрачені чесноти в собі наново не розбудить і не приверне виродженій теперішності й історії справжнього їх сенсу.

Обсервуючи величезний вплив ідеологій на нашу добу й шукаючи причин цього явища, висунено різні гіпотези. Одні вважають, що воно є вислідом втраченої християнського світогляду чи взагалі релігійного первня у великій частині населення, вислідом матеріалізму, якому поклоняється модерна людина. Інші вказують яраз на релігійні, навіть християнські елементи модерних ідеологій, на їх спорідненість з релігією, їх характер «заступників релігії» (нім. «Religionsersatz»). Ще інші шукають їх

(Далі на 5 стор.)

Я. Гніздовський: Міст Олександра III в Парижі (див. 9 стор.)

Оксана ЛЯТУРИНСЬКА

3 розірваних сторінок

Коли це було?
Здається, восени 1943 року. Тоді, якщо американські ескадри ще не громили все, що попадає на очі, — Прага далеко не була затишком, де мир анахорета сторожать гори і ліси». Репресії, коли відповідальність була перенесена з одиниці на цілу спільноту, вмішували в щоденній пресі безкоментарні списки екзекутованих заповідали цілковите обезголовлення, а то і фізичне винищення всього чеського народу. На душу каменем лягали за загинулим і висилкою рідних із попередніх років катування друзів, переповнення ними концетраційних таборів. Давались добре в знаки різні обмеження, вербування до бригад негайної допомоги, нагання арбайтсамту до фабрик. Незабаром при посиленому бомбардуванні вже ніхто не міг бути певен свого життя. І при розгромах нашої частини міста між жертвами було багато близьких знайомих. А коли бомби упали і на наш дім, урятуватися вдалось лише чудом.

Але як не було небезпечно тоді в Празі, хотілось бути «в центрі подій». Та й розважати над чимсь за працею, накиненою і своєю, не було коли.

Одного похмурого дня М. Мухин привів з собою якийось джентльмен і коротко представив — проф. Бурггардт.

Проф. Бурггардт? — Таж це Клен, віршами якого наше празьке коло вже давно цікавилось. Вони виходили у «Віснику» і в «Давно», чарували «зеленим царством Монтезуми», «хімерами» конкістадорів, героїчним подвигом Жанни д'Арк. Можна було не згоджуватися з неокласичним напрямом, але високість поезії неокласиків не применшити, і творчість Кленова не могла бути чужою, як і не був чужим автор. Ми весь час переймалися чутками про Клена з фронту і знали, що він уже повернувся до Німеччини на катедру професора Мюнстерського університету. За збірку «Прокляті роки» вже видано було його другу збірку «Каравели», яку він не забув мені вислати.

Клен прийшов як давній приятель, хоч ми і не зналися особисто. Його зовнішній вигляд, стриманість, скромність, лагідність, одуховленість зразу прихилили. Але той трагічний знак (його вже було видно й тоді!) Він замикав уста.

На щастя, Мухин був у найкращій формі. Тож рятувала його великосвітська манера, хист знайти себе при кожній ситуації та чуйна делікатність. Поза кількома словами «для годиться», ледве чи Клен тоді щось більше розповідав про себе, ледве чи й розпитував. Можливо не дозволяли тодішні обставини і події? Скоріше його стриманість і трагічні переживання.

Кленова творчість ішла з духом київських неокласиків, до грона яких він належав, з його власною приналежністю до західноєвропейського світу і з напрямом «Вісника» Донцова — геть від Москви, малоросійства, провінціалізму до скарбів Європи. Пізніше Клен сам, говорячи про неокласиків, висловився ясніше: неокласицизм — більше ніж форма, це і духовий зв'язок з Європою. Європа ж не на те, щоб її по-рабському копіювати («Вій може початися»).

Поза зараховуванням Клена до романтиків чи неокласиків, поза його європейською й універсальністю, Клен не вживався таким інтернаціональним громадянином, як це пізніше показує дехто з його інтерпретаторів (Орест). У його творчості за тугою за героїчним, «шуканням сильних характерів», чужою тематикою добулася українська тематика і глибокий зв'язок з українською психікою і духовістю.

Це вгадувалось в екстази старокіївського ценця-іконописця, в києво-могилянській традиції, на що, здається, ще вказував Маланок («Св. Софія», «Прокляті роки»), в чужинному сприйнятті філософії Сковороди, в притаманному прадавньому ідеалістичному світовідчуженні («Сковорода», «Св. Юрій» із збірки «Каравели»), у відданому побратимстві («Прокляті роки»), у вірі в майбутнє України («Св. Софія», «Україна»).

А що до форми: черпання з «Слова о полку Ігореві» надавало національного кольориту і ваготи слову. Навіть гадалось, раніше чи пізніше любов до музики у Клена мусить привести до виходу поза суху класичну форму. А саме: черпнути, як із давніх пам'яток письменства, так і з українських народних джерел, що зовсім не було б незгідне з високою творчістю, хіба на погляд тих, що сонет вважають за естетичний абсолютизм і поза увагою яких залишається розвиток західноєвропейського мистецтва останньої доби.

І нема, на жаль, Миколи Зерова, щоб знаходив у творчості українських письменників зв'язок з традиційною українською творчістю, і не вважав за «рецидив» такий надхнення, хоч де-не-де ще не позбавлений деякої стилізації, національний твір, як «Лісова пісня» Лесі Українки. Нема Зерова, щоб ще раз ствердив, чому Леса не могла братися більше за рідну тематику і чому так легко їй давалися деякі твори: бо своє, національне було найміцнішою магією до надхнення.

Нема Юрія Липи, щоб говорив про важливість того зв'язку з національним для скремінності своєї культури, щоб її не потлинило в чужому морі.

Нема Віктора Петрова, щоб підперти своє твердження, що в українській народній творчості ховається багато модерних «ізмів». Тут треба було б додати: включно з сюрреалістичними проявами. Отже сюрреалізм, як і кожен напрям, нам не чужий, тільки мав би бути асоціативно наближений, щоб можна було його сприймати. І відкривання підсвідомих дум — це не значить відкривання голих гонів. Адже і в підсвідомості зберігаються надсвідомі критерії, етичні засади.

Не знаю, наскільки був виправданий Юрій Липа приймати філософію Сковороди за «пораженство». Хіба з погляду громадянина-державника, виступаючи проти сковородиної втечі від життя. А пантеїзм, ідеалістичним світоглядом, шуканням інших, вічних вартостей, опертя у своїй власній душі, витворюючи чистий світ, це таке було з прадавньої спадщини і залишається чар-зильям на безлад, зогидження, на духову смерть, щоб ожити.

У Клена звучить чудесно:

«Піти, піти без цілі і мети...
Вбирати в себе вітер і простори,
І ліс, і лан, і небо неозоре.
Душі лише опивають: «Цвіти, цвіти!»

Аж власний світ у ній почне рости,
В якому будуть теж сонця і зорі,
І тихі води чисті і прозорі.
Прекрасний шлях ясної самоти.

Іти у сніг і вітер, дощ і хугу
І мудрости вином розлити тугу.
Во може це нам вічний заповіт,

Оці мандрівки дальні і безкраї,
І може іншого шляху немає,
Щоб з хаосу душі створити світ.»

(«Сковорода»)

І як тут можна згоджуватися, що Кленів св. Юрій — лідар Граля? — Хіба як символічна паралеля. Так, це ратник Божий, що споконвіку живе, хай переліцьований, у збірній українській душі, як перемога Добра і Світла. Це же давній наш поганський бог Ярило, що прогонить зиму, все темне і лихе, всяке гаддя і нечисть, і свято якого, свято Весни, припадало на теперішнє християнське свято св. Юрія. Св. Юрій заступив Ярила. Але наш народ переніс на «Юрая» всі завдання Ярила — «переймати ключі», «випустити росу — дівочью красу». Так само як на інших святих переніс завдання усіх інших наших сонцебогів. Якщо Клен не вбачав під Парсіфалем Ярила, — під «лицарем в ясонім шоломі на білому коні» він вбачав таки св. Юрія. Зустрівши Парсіфала, Клен каже:

Щось нагадала ця постава:
в якіс давно забуті дні
у світлі авреолі слави
вже образ цей являвся мені.
В дитячій книжці із образами
і на картині маляра,
на склі віконнім він у храмі
яснів, як ранкова зоря...»

Що так, а не інакше треба було б сприймати, вказують і далі Кленові об'яви: — соняшник — «квітка України», диск світлосийного Хорса.

Це не якість непорозуміння в «європейській» і «вселядській» творчості Клена, а послідовне доходження до глиби речі, до кореня, до чого має дійти національна творчість з метою оновлення звихненої народної душі.

Це і не «поетичні прикраси», не екзотика, не неопоганство, не рід снобізму (як це в декого проявилось на еміграції, десь щось зачувши, глибоко не переживши, ані не добравши зв'язку з спадщиною. От лише треба було і собі сказати щось екзотичне чи заграйти на поганина, викривляючи ясне лице Дажбожичевого онуки). Це — далеко глибше: знаходження себе в українській прадавній духовості, в українському світовідчуженні, де поганський первень не

перечить християнським догмам, лише свідчить про давність нашої культури, світлої релігії предків, що хоч ще не була християнська, а мала в душі світлосийного Бога.

І ту етику, внутрішню красу Кленової творчості, що таїться в образі св. Юрія, — чому б її шукати «в приматі абсолютного добра, абсолютної істини» десь на верхах й Монсальвату? Іотяг до краси, поетичної, музичної творчості в українців — це не первень «гетівської душі» і не гелленський первень. Цей первень у нас впливав із прадавньої віри в соняшних богів, у вічне Добро і Світло. І може лише в тут визначення краси співпадало з платонівським: краса — це добро, благо, мораль.

Знаходження себе в національній духовості дуже важливе і для особистої індивідуальної творчості, щоб вона набула повноти і ваги. Чи ж тут треба повторювати? — і для відмежування своєї культури, для самооборони від поглинання в чужому морі. Європейської культурної єдності нема. Її не вирішують однакові теми чи мистецькі проблеми: вона в складниках психічних. Лісихіка у кожного народу інша. А кличі до майбутнього оєнаціонального об'єднання держав — служать лише комусь для пропаганди. І, на жаль, ми за ними безкритично йдемо.

Кленова творчість свідчить, що переважив дух України. Тому вона — наша. Тому вона — близька.

Зв'язана і з нашою дійсністю, перейнята теплом, кого з нас не зворушувала?

«... Якби я Овлуром для вас міг стати
і вам коня підвести за рікою!
Якби я свистом гасло міг подати,
Чекаючи за темною тайгою!...»

(«Прокляті роки»)

Так само як присвята лебедям із п'ятірного грона, кричала душа до Катину, Казахстану, до Липок, до Саксенгаузену, де гинули рідні і друзі.

Коли мені невимовно жаль чогось, що загинуло в Празі разом з усім моїм мистецьким дорожком, розпочатими працями і майном, то одне із того — збірки поезій з присвятами від друзів, між ними «Прокляті роки» і «Каравели» Юрія Клена. І загинуло не від американських бомб, а потоптано, пошматовано, поплывано.

І тільки уривками, як лагідь на біль, пригадувалось Кленове:

«... Вдивляючись весною в дальній обрій,
Щороку баче князь: скресає лід,
І згадає, як по добі недобрій
Загинули, не залишивши слід,
І дикий печеніг, і люті обри...»

(«Володимир»)

Коли це було востаннє?

Восени 1947 року вже в таборі Ляггард, коли я лежала в своїй кімнаті, хвора на грипу і простір, без спромоги поворухнутися. Кидало в жар і в холод. У кімнаті не було затоплено, тягстрашний протяг, а ще й цохлалися відчиняли двері спекулянти, пропонуючи щось купити, і виходили ні з чим.

Раптом у дверях став хтось високий, з одуховленим обличчям. Ніби давно знайомий і близький. Але хто? — В мажячній я не могла пригадати і не могла б сказати, чи бачу реально, так непорушно і чудно він стояв тоді.

Чи я безтямно і йому сказала: «За-кривайте двері»? І коли двері закрились за ним, я раптом усвідомила: це ж Клен! Але мій напружений оклик замер у галасі коридору.

Потім за кілька днів я довідалась, що відбувся літературний вечір Клена, на якому Клен читав свій ще не закінчений твір «Попіл імперій». Він так скромно тримав себе на сцені, що декому з публіки більше імпонував заповідат. Все ж хочеться вірити, що багато слухачів під безпосереднім читанням відчувало велич Клена і його твору.

Та неваже отак, як тоді стояв у легкому одязі перед моїми очима, Клен приїхав і від'їхав із Ляггарду? Я під коцом і ковдрою, коли спадав жар, дубіла від холоду. А дочувшись, добрі люди негайно прийшли порятунку, затопили й електричну грілку десь роздобули. Якби так хтось подумав про Клена, того, хто віддав нам свою душу, хто і долю вибрав нашу!

І це не слова, не тільки поетичні слова і заповіт для когось:

«Зостанься безпритульний до сконання,
Влакуй та їж недолий хліб і вмири,
Як гордий флорентієць на вигнанні,

Та перед смертю дітям повтори
Ту казку, що лишилася, як спомин
Прадавньої, забутої пори,

Як у грозі, у блискавиці їй грім!
Колись страшну похвару переміг
Святий Георгій в ясному шоломі...»

Я сказала, що в 1947 році бачила Клена востаннє. Ні, не востаннє. Ніби бачу його знов: щойно прийшов його другий том творів — епопея «Попіл імперій», з чим поза кількома уривками, вміщеними в еміграційній пресі, прийшлося познайомитися лише тепер. Це той монументальний твір Ю. Клена, що вважають «центральною цілою життя».

Тут хотіла б додати кілька слів із свого враження. Справді, в «Попелі імперій», як сказав Маланок, Клен «переворює неокласицизм» (хоч вільно й не приймати дослівно так) і доходить до вершин експресіонізму: закликання цадика, плачі Єремії. А в своїй burlesca tragica, йдучи за Котляревським і за нашими інтермедіями та інтерлюдіями. Клен добирає такої макароніки і шибеничного гумору, що пансові-Котляревському ані не снилося.

Якщо ж за В. Державином Кленові в «Попелі імперій» не йде так про форму, а про зміст, — то у Клена так всюди було. Кладучи увагу на зміст, все ж Клен ніколи не помітував формою. А приклад напрямку творчості Маланюка і Кленова симпатія до творчості Ореста — ніяк не пересвідчують, що так само йшла чи мала б іти Кленова творчість.

Залишається враження, що п'ята частина епопеї не закінчена тому, що Клен сам для себе не знайшов розв'язки релігійно-філософських шукань із духового хаосу Європи, щоб це було міродайним для нас. Не знайшов тому, що на велелюдних просторах (де її шукав) побачив, куди завела «гетівська душа» і «ніцшеанська людина». Побачив як матеріяльну, так і духову катастрофу Європи.

І для «щасливої української людини», що пережила новітній потоп, знайшлося у п'ятій частині Кленової епопеї лише кілька слів на дорогу чи то на привітання якоїсь абстрактної чужої землі, які все ж говорять, що Клен шукав розв'язки таки в своїй, українській духовості:

«... яви себе як Мономах,
... будь Рюрик...»

Але «створювати нові легенди», «кредити на скрижалах нове кредо» — як це можна зробити з спустошеною душею серед чужого оточення? Бодай би були основи. І тих основ треба шукати не десь поза собою, а в духовому образі України, що несеш у душі, в заповідях покоління, в оновленій (не конфесійній тільки) релігійній вірі, моралі прапрапредків, щоб скинути чужий намул віків, запудити в собі бестію і безбачення.

Це і виявляє Клен, як не у п'ятій, не закінченій частині свого монументального твору, то в попередніх частинах. Ось хоч дещо з тих надхнення виявлено — звернення до України з четвертої частини:

«... Нехай тебе пожарами опалили
й драконів засів сіють по полях,
а ти — тягнись до горного світила,
зори, зори вогнисті в небі шлях!»

Або звернення до кожного з нас:

Ти стратив все; лише зірчає небо,
мов плахту дорогу, в дорогу взяв...

А чи взяли?... Чи не замало одних
зідхів?...

О, Геліосе — цур мене! — о, ясний
Хорсе, рятуй українську душу!»

*) Парафраза до вислову Лесі Українки з її останньої, лише наміченої драми: «О, Геліосе, рятуй наші скарби!»

Прочитавши „Попіл імперій“

Останні дні принесли нам з далекого Києва частину «Божественної комедії» Данте — «Пекло». В той самий час фундація імені Юрія Клена при неоціненній співпраці сина поета Волффрама Бурггардта-Клена в десятиліття з дня смерті Бурггардта-Клена подарувала майбутній історії української літератури «Попіл імперій».

Не берусь аналізувати факт одночасної появи на українській книжковій полиці цих двох книжок, хоч той випадковий збіг обставин дуже символічний. Не має завдання давати літературну оцінку епопеї Юрія Клена. Це зроблять покликані для цього в майбутні часи. Я тільки театральний трудівник і рядовий читальник, поглинувши цей великий твір, великого поета, прийшов до висновку:

Як колись Вячеслав Липинський своїми писаннями, так тепер Юрій Клен «Попелом імперій» виправдують великий ісход української людини у широкому світі. Коли б ми на ніщо більше не спромоглися, одного «Попелу імперій» вистачить, щоб стати з чистою совістю перед судом батьківщини.

Йосип ГІРНЯК

З життя і праці Юрія Клена

(Закінчення з 1 стор.)

збірці власних поезій «Каравели» (Прага, в-во Ю. Тищенко, 1943).

Ізлаштування в Мюнхенському університеті дозволило Кленові широко розгорнути свою наукову роботу, серед якої чи не перше місце посіла праця «Шекспір у слов'янських літературах» (рукописи її нині є у якійсь видавці в Австрії). Чижевський у згаданих спогадах високо цинить такі риси Клена-науковця, як виключно уважне ставлення до матеріалу, його невтомне зоріння й вивчення, оригінальні методологічні думки Клена, його велику об'єктивність у підході до предмету, задля якої він не вагався ризикувати кар'єрою в умовах нацистського режиму.

Друга світова війна принесла новий крутий злам у житті Клена. Його мобілізували в німецьку армію, з якою він 1942-43 років переходить майже всю Україну, хоч свого освітаного в його поезіях і навки втраченого Києва йому при всіх стараннях не вдалося по-бачити. Ці роки мандри давали йому спогад О. Гордієвського («Юрій Клен — воєнком», «Київ», 1953, ч. 2, 3, 4). Ми бачимо людину чесну, пригноблену й до краю оорену злочинним ставленням німецьких нацистів до України, її людини, її культури. Бувши в останній ролі перекладача «на посилках» (Dienstreisung), Клен мав відвагу вступати в суперечки з грубим німецьким начальством, захищаючи ту чи ту чергову жертву окупантів. Жакхливий досвід з окупованими німцями України долучився до попереднього досвіду ольшовицької окупації і незабаром став живим матеріалом до третьої частини «Попелу імперії». Цієюгола врятуватися Клени й його хвороба, завдяки якій йому вдалося здійснити свою мрію — вийти з німецького в'язниці: він потрапив до шпиталю в Іраці, а потім у Шварцвальді. 1943 року Клен уже лектор ірського університету, потім професор слов'янської філології, а також професор ун-у в Іраці.

Нова трагедія України потрясла його не менше, ніж попередня. Перед ним встала у всій незагаданості драма українська як світова, і світова — як українська. Тут, у затишку Іраги, зоралося в його душі все пережите — від подільського дитинства і київського юнацтва в безсмертному материнському лоні України — через війну і революцію, через радість відродження і ніч московського терору, через другу світову війну і другу ніч терору... І куди? Клен відчув потребу зафіксувати, передумати, пізнати цей час краху імперії, культур, ідей, краху людини. Тьма проблем і жодної готової відповіді з будь-якого боку. Лише телеграми звідусіль про наближення кінця, в якому не буде переможця. Що робити? Відповідь на це питання поет частково зможе дати аж через чотири роки, в епілозі «Попелу імперії» (яким по суті є «Діалог людини з землею», названий «п'ятою частиною» поеми): якщо від катастрофи нічого не лишилося — починай все наново, спустошена земля розкриває обійми для твоєї праці, людино. В Чехії (Райхенау) влітку 1943 року Клен пише першу сторінку до «Попелу імперії» (в остаточному тексті вона є 247) про Архімеда, що під час бою в Сіракузах креслить на піску свої геометричні фігури і гине від меча римського воєнки. З того часу і аж до смерті Клен з гарячковою інтенсивністю працював над поемою, що стала головним твором його життя.

У квітні 1945 року фронт пересунув Клена з родиною в ірльське село з Австрії Льюйташ. Влітку 1946 року він викладав слов'янську філологію в Інсбруцькому університеті. По війні Клен першим з'явився на сторінках нових еміграційних часописів, на естрадах літературних вечорів по таборах, в імпримованих класних кімнатах еміграційних шкіл і курсів, у залах літературних і наукових конференцій. Мандрує безстрашно і безпашпортно з рюкзаком за плечима, разом з оунівськими молодиками, з'являється скрізь — худий, обдіраний і бадьорий. В його прегарних есеях «Думки на дозвіллі», що друкувалися на весні 1947 в редакціях Волиняком «Останніх новинах» (Зальцбург), ми бачимо тонкого критика, що мобілізує наново розбиті творчі культурні сили еміграції, дає відкоша нескромній графоманії і дичавині. В цей же час він, разом з Л. Мосендзом, творить мітичну постать Порфірія Горотакса (змусивши мене особисто на деякий час повірити, що такий містифікатор і авантюрист Горотакс існує справді і справді має ту надзвичайну біографію). Він працює з усіма, хто тільки має охоту і якусь кебету до праці. Стає на чолі п'ятичленної редакції журналу «Літвари», бере участь в літературній дискусії, що знялася навколо МУР-у. Несподівано вже за рік до смерті він з власними оповіданнями

(«Яблука», «Акація», «Пригоди архангела Рафаїла», «Медальйон»), якими нби засновує неокласичну прозу і дає своїм сучасникам-прозаїкам блискучу наочну лекцію мови, стилю, будови і сюжету прози. Це ж саме роюить він бездоганними перекладами майстерних зразків прози: «Шаль» Емлі Штрауса (в «Літварах», ч. 3, 1947) і «Щасливий принц» Оскара Вайльда (в рукописі). За кілька місяців до смерті Клен друкує цінну своїми відомостями і характеристиками книжку «Спогади про неокласиків» (Мюнхен, 1947, 48 стор.), нби вертаючись до тих загиблих Архімедів, що з ними в Києві він народився, виховався і виріс як співець української духовості.

І серед цих хаців праці цей, за його власним висловом, «жеорак, мандрівник, лицар і поет» пише поспішно й надхненно поему «Попелу імперії», формуючи в ній свій стиль, філософію та історіософію. Це були чотири роки воістину шаленої творчої активності, коли Клен створив ольше, ніж за всю решту життя. В одному листі до мене Клен пише, що в авторі «Соняшних кларнетів» ми втратили майстра, «досі не перевершеного зразку мистецтва». Якби Бурггард був загинув разом з своїми товаришами і не вирвався на еміграцію, ми зовсім не мали б Юрія Клена! Мира творчості Клена на еміграції і до нас показує нам, які велетенські творчі сили вигубила Москва на Україні по двадцятих роках.

Але поза особистою і творчою свободою культурна творчість інтелектуала на еміграції має лише один надійний медіум — повільна самострата. Клен наиплідніші чотири роки свого життя прожив у найгірших матеріальних і правних обставинах. Його лихоманкова творча продуктивність означала в таких умовах безоглядне спалювання власного фізичного здоров'я. Хоч він користувався загальною симпатією майже у всіх кутках і центрах розсвареної і розполітикованої еміграції, але завдяки практичній непомані більшості наших людей і громадсько-політичних діячів до інтересів власної культури Клен не мав елементарного матеріального забезпечення. Осінь 1947 року застала його в

жахливо убогій, не для осені, одержі в літературних і наукових мандрах по Баварії — Миттенвальд, Мюнхен, Регенсбург, Аугсбург... Часом він спав на голих столах у канцеляріях. Було в нього тоді власне передчуття близької смерті (див. спогад Галини Карпової «Юрій Клен», «Жіночий світ», ч. 10, жовтень 1950, а також його оповідання «Акація», «Нові дні», лютий 1951). Наприкінці жовтня Клен простудився, захворів, а 30 жовтня 1947 його вже не стало.

РИСИ ЛЮДИНИ

«Було в ньому щось таке глибоке, таке чисте, наче це була істота з іншої, кращої планети» (Галина Карпова, там таки, стор. 16). На цій характеристиці сходяться всі, хто хоч раз зустрічався ближче з Кленом. Справді, таку нетутешню людяність, чистоту душі і вдачі рідко трапляється зустріти. Цей худий високий мужчина з сивом в очах і в обличчі був повною людиною. Мова тут не тільки про енциклопедичність знань і універсальність у праці (лірик, епік і прозаїк, вчений і поет, англо-германіст і славіст, академічно-об'єктивний дослідник і палкий диспутант в актуальних справах дня). Мова також про повноту вдачі, самовиховання, характеру, що забезпечували йому можливість співпраці з найрізнішими українськими течіями й людьми, а водночас гарантували йому незвичайну особисту суверенність як інтелектуала. Тому він міг охоплювати протиставні полюси речей. Не раз у нього бачили безхарактерність, еклектичність чи непринциповість там, де в нього виявлялася лише велика душевна й нервова самодисципліна і терпіння людини внутрішньо дужчої за всіх залізно-принципових. Ще більше помилялися ті, що його толерантність брали за «плохість». Ця людина чутливість уміла поразити лицарським мечем антитези абож несподівану стрілою нищівного гумору. Він також поєднував у собі духові найглибші традиції України з надбанням Західної Європи і був на Заході наче культурним амбасадором України (по війні він писав у чужій пресі про українську літературу). Цей емігрант, що пи-

сав у «Віснику», вмів поставити вище від себе тих, що мусять бути дома і офіційно висловлюватись під чужоземною кормогою мовою радянської гезети або йти на погибель.

У цій всеохопності й повноті Клен — рідке явище серед емігрантів. Дехто знаходив у ньому щось спільне з Сквородою. Це слушно насамперед з того боку, що Клен був людиною активного мудрого серця, випрацьованої рівноваги віри і знання. Що вічно він був у животворних контактах з людиною, з людьми, з цілим світом, із своїм рідним краєм. Цей новий у нас тип людини виріс із трагічного досвіду нашої революції 1917 року і відродження 1920-их років. Лише врахувавши риси Клена-людини, можна збагнути, як міг він серед всесвітнього хаосу 1943-47 років написати за чотири роки «Попелу імперії» — енциклопедію фактів, стилів — і водночас цільний мужній синтетичний твір і погляд на світ, що розпадався.

ОСНОВНИЙ ТВІР ЖИТТЯ

Десять років тому, коли друкувалися в пресі окремі уривки «Попелу імперії», часто можна було почути серед письменників сумнів, чи вийде з поеми закінчена цілість. Навіть палкі прихильники творчості Клена, які читали й не публіковані рукописи поеми, знаходили багато несуробності і недоробленості в її компонентах, стилістичну й стильову невитриманість. З таким побоюванням брав і автор цих рядків товстий на 350 сторінок том «Попелу імперії», що вийшов на початку цього року. Виявилось, що це одна з тих рідких книг, які не можеш відкласти дочитувати колись пізніше, над якими мусиш хвилюватися, сміятися, зупинятися, потрачений чи зачарований, над окремими місцями, думати. Те, що в поемі вважали хибою, було свідомою метою й архітектурним принципом Клена. Поет у самій такій поемі передбачив непорозуміння. На докір читача «це ж не поема... якась мозаїка строката», Клен відповідає:

Тож знай, доба, що кров'ю ізійшла, роздерта, як твій рідний Київ, в отих шматках порізаних знайшла собі еквівалентний вияв...

Мій шановний колега Іван Кошелівець (високо цінуючи Клена як людину і письменника) дав негативну оцінку поемі «Попелу імперії», зробивши їй такі закиди: «переростання певних меж», завеликий масштаб охопленого в поемі часу і простору, який, мовляв, більше підходить для прозової, ніж віршової форми; неуважність до таких виіршальних у поезії дрібниць, як рима, наголос; «літературщина», що виявилась у відштовхуванні від Гете, Котляревського тощо (див. Іван Кошелівець, «Зустрічі з Юрієм Кленом», УЛГ, ч. 11, 1957). Трудно погодитися з такими заувагами. Історія світової літератури від тисяч років доводить, що не в формі прози, а саме в формі поеми були дані найбільш всеосяжні і монументальні твори, і якраз про епохи складні, переломові, багаті подіями, широко розгорненими в часі і просторі, і в душах людей. Що ж до меж, то тут радше можна погодитися з проф. Володимиром Державином, який, критикуючи поему в деталях, добачає в н. добру загальну мистецьку побудову, організовану за загальним продуманим естетичним і ідейним планом («Історична поема Юрія Клена», «Пороги», грудень 1950). Також трудно зрозуміти, чому, приміром, Данте було вільно відштовхуватися від Вергілія, а Кленові не вільно відштовхуватися від Данте, Гете чи Котляревського. Що ж до дрібниць, то тут у згоді з Кошелівцем зачитуємо Поля Валері, який сказав: Всякий твір став би мистецьким архитвором, якби мистець не припинив своєї праці над ним занадто рано». Смерть припинила працю над «Попелом імперії». До самої смерті Клен вносив до поеми нові й нові правки та поліпшення. Нема сумніву, що Клен не припиняв би цієї праці ще десяток років, бо була це його велика мистецька й духовна удача, знайдений скарб, основний підвиг життя. І тепер, коли ще не скрізь знято з цієї велетенської будови риштування і не всі частини однаково дороблено, видно, що її архitekтом був майстер виключної мистецької і духової обдарованості, культури і відваги. Але ця тема виходить за тематичні і фізичні рамки цього нариса. Вихід у світ повного тексту «Попелу імперії» святочна подія в усій українській літературі.

(Крім згадуваних в статті джерел, використана в ній ще стаття В. Порського «Літературно-наукова спадщина Юрія Клена», «Українські вісті», Ульм, ч. 87 (344), 1949. При цій нагоді дякую синові Клена Вольфраму Бурггардові-Клену за поміч окремими довідками).

Виставка Гуцалюка в Нью-Йорку

Любослав Гуцалюк, що повернувся на весні з Парижу, влаштував у жовтні свою першу самостійну виставку в Нью-Йорку (галерея Boissevain). Прегататий на цього роду події Нью-Йорк у своїх фахових журналах позитивно зареєстрував виступ Гуцалюка.

New York Times писав:

«Любослав Гуцалюк має свою першу виставку в галерії Буассевейн. Він мистець, що знає добре своє ремесло та працює в конвенційних межах посткубістичного стилю. Його дахи, будинки та міські вулиці сплоснені, розмальовані здебільша в холодних тонах і дуже старанно скомпановані» (Дора Аштон).

Л. Гуцалюк: Натюрморт з листям (1957)

Art New:

«Відомий в Парижі, Гуцалюк має свій дебют у Нью-Йорку. Його образи в свіжих кольорах, блискуче стилізовані, виражені суворістю, що нагадує Бюффе».

Arts:

«Велика легкість та сильний нахил до декоративності надають працям цього молодого маляра враження надмірної гладкості, що не пізно поправити мистцеві з його безсумнівним талантом та здібністю оприймання. Його міські краєвиди, здебільша з Парижу, складені з блоків кольору, а деталі закінчення та остаточна єдність спричинені живим рисунком. Наслідком цього є блискучі та завершені полотна, як от ці привабливі фасади...» (М. С.).

Назагал нью-йоркська критика, що вперше побачила зорно твори Гуцалюка, досить влучно підкреслила прикмети й вартості його мистецтва. Якщо в нюансах помітна трафаретність «дуже заклопотаних професіоналів» (наприклад, прізвисько французів Бюффе тут випадкове, бо Гуцалюкове малярство зовсім іншого кореня), то це, мабуть, треба приписати поспіхові і недостатній увазі до стартуючих.

Малярство Гуцалюка великої естетичної сили, стилістично базоване в переважній більшості випадків на вільній імпрізації мондріанства, малярства конструктивістичної впорядкованості і формалістичної доцільності, що панує в Гуцалюковому мистецтві, потри експресивну техніку і малюнок. В його майже безпредметному малярстві, бо предмет тут формалістично безпредметного призначення, зустрічаються два стимулюючі феномени: свіжий, триманий в балансі естетичного відчуження колір і експресивна, домінуюча в його образі лінія. Він уже виявив прикмети доброго кольориста, хоч і не висунув їх, свідомо чи не свідомо, повноту на творчу канву. Колір у його образах більшiстю є лише тлом (часто розкішним тлом) для маневруючого в різних пропорціях і видах рисунку — лінії. Попри лінійну суворість, Гуцалюкове малярство радше «бароково пишне» та лагідне й погідне, а технічна досконалість манери, в якій він працює, може лише захоплювати.

Юрій СОЛОВІЙ

Юрій ЛАВРІНЕНКО

Володимир ПОРСЬКИЙ

ПРО ЮРІЯ КЛЕНА

Як зараз бачу струнку постать Юрія Клена, якого зустрів у другій половині жовтня 1947 року в Мюнхені,десь у коридорах першого поверху в одному з українських центрів на Дахауерштрассе 9. Він сказав, що ближчими днями їде до Авсбургу і хоче прочитати свою новелу «Пригоди архангела Рафаїла».

Юрій Клен бував і перед тим в Авсбурзі, кожного разу, як приїздив з Австрії, і кожного разу читав щось із своїх творів. Тричі читав більші уривки з «Попелу імперій»; між іншим один раз у вужчому колі редакції «Нашого життя» прочитав «Вальпурісву ніч», що мала увійти до четвертої частини цієї незакінченої великої епопеї. В один з приїздів до Авсбургу Клен прочитав оповідання «Яблука». Це був ревелюційний виступ Клена — майстер художньої прози! До цього часу відомі лише його переклади, переважно німецьких прозаїків. Оповідання «Яблука» розкривало зовсім нову сторінку в літературній біографії Клена.

І ось тепер ми мали почути іншу новелу в авторському читанні. Вже в розмові з Кленом я висловив сумнів щодо заголовку «Пригоди архангела...» — це звучало на нашій таборовій умови якось «антирелігійно», і в анонсі, що робився від імені спілки письменників і журналістів, було сказано лише, що Юрій Клен читатиме свою нову прозаїчну річ. Головою спілки був покійний журналіст і церковний діяч Неофіт Кибалюк, який ще з більшим сумнівом поставився вже до самої новели. Читання відбувалося у підвалі другого блоку, в таборі Зоммер-Казерне, в приміщенні селянської спілки. Було мало слухачів — кілька студентів і дехто з місцевих письменників.

Дія новели, що її читав Клен у той вечір, відбувається на небі і на землі. В ній незвичайно ефективно побудована була «небесна» частина новели, розмови небесних сил тощо. В пам'яті мимоволі вставав вірш Гумільова «На далекої зведзе Венере», де ангели «говорят языком из одних только гласных»:

Если скажут еа и ай
Это радостное обещанье,
Уо, ао — о древнем рае
Золотое воспоминанье.

Земні пригоди архангела, який перевтілюється у звичайнісіньку радянську людину, подані були в цілком реалістичному дусі з майстерним відтворенням радянського побуту. Деякі деталі цієї частини огірчили голову спілки письменників і зборів, і, передчуваючи певну ніяковість, поет Орест прислав перед самим кінцем читання записку, в якій підказував мені сказати кілька слів у подяку Кленові, бо очевидно було, що голова зборів цього не зробить.

На другий день вранці, в понеділок 25 жовтня, шестигодинним потягом Клен мав виїхати до Мюнхену, де було призначено його чергову лекцію в університеті. Ніщо не передвіщало катастрофи. Ночував Клен у празького поета Ю. Ч. Вже вночі він почув себе недобре, а вранці було йому так зле, що він не вставав з ліжка, сказавши, що трохи полежить і одпочине. Вдень закликали лікаря — чергував у таборі санітарний лікар, який знайшов у Клена запалення легенів. Викликали ще одного лікаря-терапевта, і той підтвердив запалення обох легенів, потрібен медичний догляд, — негайно до лікарні. В лікарні виявилось, що відкрився старий приспаний туберкульозний процес і порятунку не було. Поет хворів лише неповний тиждень. 30 жовтня його не стало. На Вестфрідгофі, недалеко від табору, в українському кутку кладовища, через одну могилу від сестри Лесі Українки Ольги Косач-Кривинюк, прибавилася свіжа могила.

*

В десятиріччя смерті Клена появилася найбільший твір його — нескінчена епопея «Попіл імперій», яка зайвий раз підкреслила, яку величезну втрату понесла українська література і українське суспільство. Особливо в сучасних умовах і в сучасну добу. Клен, найбільше з усіх письменників підходив для того, щоб репрезентувати українську літературу перед іншомовним світом. Прекрасне знання мов дозволяло йому однаково вільно почувати себе як в українській, так і в інших європейських літературах, однаково довершено перекладати як на українську, так і з української мови, як прозою, так і віршем. До того ж творча особливість Юрія Клена — Освальда Бурггардта гармонійно поєднувала в собі глибокого науковця-дослідника, прекрасного знавця європейських літератур, надзвичайного майстра поетичної форми і талановитого оповідача-новеліста.

Як поет Клен-Бурггардт належав до двох епохальних літературних груп — до київських неокласиків і до львівських вісниківів. Науковий шлях він почав книжкою про «Нові горизонти у вивченні поетичного стилю» (1914). Пізніша тематика наукових досліджень О. Бурггардта була обумовлена характером славистичних студій в Німеччині, що переважно зосереджувалися на російській літературі. Творчість Леоніда Андрєєва була предметом його найпильнішої праці. З англійців у центрі його уваги стояв Шекспір.

Дослідження чужої літератури, особливо коли в особі дослідника сполучається і письменник-творець, часто приводить до перекладницької праці. Так було й у Клена. Його ранні статті в українських журналах про німецьких і англійських сучасних письменників ішли паралельно з перекладами їх українською мовою. Перші спроби перекладів з Рільке робилися російською мовою, а першими перекладами на українську мову з німецької в друку — були відомі «Залізні сонети», що вишили окремою незалежною книжкою у 1926 р. А далі йшли переклади англійських, французьких, німецьких прозаїків і поетів, з яких варто згадати імена улюблених неокласиками Леконт де Ліля, Валері, Малларме, Готье.

Оригінальна творчість Клена почалася таж російською мовою, ще під час першої світової війни, коли йому довелося покутувати своє німецьке походження вимушеним перебуванням на півночі. Період юнацького романтизму відбився в цій особистій інтимній ліриці Клена. Перші друковані оригінальні поезії українською мовою датуються 1924 роком. Вони не увійшли до пізнішої збірки «Каравели», за винятком сонета «Скворода» (1925) в пізнішій переробці 1928 року. З київського неокласичного періоду в «Каравелах» маємо ще «Енгармонічне» та «Осіні рядки». Решта поезій з цієї збірки, майже всі, за влучним висловом Є. Маланюка, були вісниківським «перекладом неокласики». Їх тематика — романтика «казкових країв», «незнаних скарбів», пригодницьких шляхів мандрівника і конкістадора, — знову наводять на пам'ять ім'я російського акмеїста Гумільова, в якого знаходимо схожу тематику. Немає сумнівів, що буряна поезія Гумільова була дуже близька Кленові. Може вона й допомогла йому в перекладі неокласики.

Над цим «перекладом» можна зробити цікаві опосередковані в самих «Каравелах» над тими кількома поезіями з неокласичного періоду, що попали до збірки. Ось два близьких ритмічно уривки:

Неокласика:

Здіймай сандалії, сідай
До столу, госте довгожданий!
Не золотий китайський чай,
Вино, — від нього будеш п'яний.

(Осіні рядки, 1929)

Вісниківство:

І кличе радісний простір,
Співають води у затоці,
І ось вино, що з рідних гір,
Вже не вино, а жовч і оцет.

(Конкістадори, 1937)

Чотиристоповим ямбом віддано в першому — класична рівновага і спокій, в другому — рух і якась гіркота. Бо в першому періоді у поета «всі голоси і бурні і спокійні глибоких надр і височин вилітають в душу гармонійно потоком вражень і хвилин» (Енгармонічне, 1929). В другому — картина сприймання зовнішніх вражень міняється: «Вбираю всевіт у легені, роздумую пожежу зір. Скрізь — блискавиць вогнений вир, і в небі розчерки шалені» (Покій і буяння, 1938). В київському періоді він дає поетові вказівку «всю красу з'єднавши, різьбити карбозані рядки», а у «Віснику» він говорить про поета: «Ти — тільки клич, який вогнем вже перескакує по хмизу, благословенний дзвін заліза і шлях, накреслений мечем» (Предтеча, 1936).

Лінія творчого розвитку Клена позначена глибоким зрушенням, якого поет зазнав у 30-их роках, опинившись у вільному світі. Один із сонетів яскраво назовні відбив це в заламанні класичної поетики сонета. Це перший з двох сонетів під заголовком «Лот» (1936). Суворо регламентована форма сонета була, як відомо, у великій пошані в неокласиків. Кожний з них у більшій чи меншій мірі віддавав цій формі свою данину. Багато завершених сонетів, оригінальних і перекладних, дав і Клен в обох періодах своєї творчості. Але перший сонет «Лот» несе на собі печатку свідомої деградації цієї класичної форми. Після слів «Жахне

тобі у вічі чумний дим і скам'яніш миттю соляним», слово, що закінчує речення «стовпом» поставлене поза строфами, до того ж стріч між двома повними терцетами. При зустрічі з Кленом у Празі я доводив йому не мотивовану штучність цього прийому, але Клен засвідчив тоді нарочитість свого демаршу в сонеті і боронив свою деградацію класичної форми.

Характерно, що в збірнику «Каравели» нема особистої інтимної лірики. Навіть у циклі «Осін» лірика Клена має глибоко філософське, а не особисто-інтимне заохарактернення. Навіть у темах, що торкаються любовного сюжету (чотири поезії про Клеопатру) наголос поставлено на мотивах «слави» і «погуги».

Витончена інструментальна віршу, наприклад на «М» (в щойно цитованому: «чумний дим, скам'яніш миттю соляним стовпом» — «Лот», 1), на «л» («І млявих літ літєплу лін на попіл спалював...» — «Конкістадори»), яскрава насиченість поетичної тканини звуками («Жанна д'Арк», 3), фарбами («Цезар і Клеопатра», 1) надають місцями поезії Клена незвичайної сили вислову, рельєфності і звучання. Але не можемо не відмітити переваги зорових образів у поетичних записках Клена над звуковими. Можливо, що в цьому відігравала роль сама психічна структура духового обличчя поета. Він у своїх спогадах про неокласиків натякнув на відсутність у нього музичного слуху («Я людина, що не може взяти жодної ноти...», стор. 27). Можливо, що в ньому позначилася і якась характерна риса доби неокласичної школи, законодавець якої Микола Зеров у сонеті «Молода Україна» так окреслив «загальну лінію» неокласики: «Прекрасна пластика і контур строгий». Сам Зеров у своїх оригінальних сонетах користувався контрастними фарбами — білою і чорною. У П. Филиповича вражає предметність його поетичної мови. «Пластикі образів» він подає майже виключно самими іменниками, дієслова в нього рідкі, рідкі й прикметникові епітети.

У Клена — згущеність, різноманітність і яскравість фарб, яка витворює такі опуклі образи, що коли кімчаш читати якусь насичену фарбами і об-

разами поезію, вона встає перед очима в своїй цілості, як незабутнє видиво незрівняної краси. Музичні образи Кленових поезій побудовані на низькому, сильному, то різкому, то величому акомпаньяменті до зорових образів і в компонент цього зорового образу входять дуже рідко: «рокіт розкошистий тую»... «співучі мечі» («Вікінгі»); «Хай кличе ревом рокіт міст»... «дзвін заліза» («Предтеча»); «Суворі дні гудуть, як мідь важка» («Коло життяве») і т. д.

Ця система образів з перевагою зорових над слуховими, які грають роль лише акомпаньяменту, пройшла й через епопею «Попіл імперії». В четвертій частині є розділ, присвячений Польщі, і тут ця характерна особливість поетичної мови Клена має найкращу ілюстрацію. Розділ цей дано в ритмі мазурки («В порох збита, кров'ю злита, під мазурку, під веселу...»). Сам Клен читав його швидким речитативом, імітуючи відбивання ногами мазуркового такту. Але словесний матеріал розгортає картини виключно зорових образів, а мазуркова музика давала лише ритмічне тло.

Новою ревелюцією для суспільства була книжка «Диявольні параболі» Іорфорія Горотака, де Клен разом з Л. Мосендзом показав здібність до граціозного пародійного гротескового жанру, що його плекало в 20-их роках середовище неокласиків, а блискучий зразок якого залишив по собі гурток І. Нарбута («Лупа Грабуздов»).

Мемуарні спроби Клена почалися одним етюдом про київське літературне життя 20-их років (в журналі «Прооосм»), а закінчилися на «Спогадах про неокласиків» (1947), де поет подав дуже цікавий матеріал до зрозуміння тих років, до деяких творчих виступів Миколи Зерова, до трагічної долі Драй-Хмари і до власної характеристики. Власною характеристикою Клена як поета в одному з його сонетів ми і закінчимо свої нотатки. Це перший капітрон сонета, присвяченого провансальському трубадуру де Борну:

Не ніжність і любов, не гаю чари
Він опівав, а труб'явучий звук,
Крицевий серця дух і мужність рук
Сполюх, неспокій, сутички і чвари.

Ілько БОРЩАК

ДРАГОМАНОВ У ФРАНЦІЇ

(Закінчення)

За своїми політичними переконаннями Драгоманов був щирий демократ, і найбільше подобався йому, хоч і не завжди, той соціалістичний режим, що якраз народжувався тоді у Франції і що головним його речником був тоді Бенуа Мальон. Видатний теоретик і вчений, якого можна так висловитися, соціалізму, колишній член Комуні 1871 року і член виконавчого комітету II Інтернаціоналу, шляхетна людина, що користувався загальною пошаною у всіх колах, Бенуа Мальон (1841-93; див. «Une belle figure du peuple — Benoit Malon. Sa vie et son oeuvre par Francois Simon. Preface de Leon Blum, Paris, 1926, стор. 69) був приятелем Драгоманова, якого знав особисто, і взагалі слідував за діяльністю жєневської української групи. Е журналі «La Revue socialiste», який зазнавав Бенуа Мальон і роля якого була епохальною в розвитку теоретичного соціалізму, з'явилася стаття Драгоманова «Народи Східної Європи і міжнародний соціалізм». Сам Мальон дав бібліографічний огляд українських публікацій Драгоманова в Женеві («La Revue socialiste», ч. 3 від 20 березня 1880, стор. 240-241).

У 1884-85 рр. з'явилися 5 томів знаменитої «Історії соціалізму» Бенуа Мальона, що мала відгук у всьому світі («Histoire du Socialisme» par Benoit Malon. Paris, Derraux, 1884, стор. 1619). На основі матеріалів, що їх дав йому Драгоманов, Мальон обговорив тут і українську справу з соціалістичного погляду (стор. 1071 і наст.). «У Москві, — пише тут Мальон, — в минулому абсолютизм і відсутність свободи. Україна ж мала славетну добу волі. Її сини впродовж вісьмох (sic!) століть звалися вільними козаками, а їх столиця Київ була міжнародним центром усіх слов'янських народів». Знав Мальон і про Кирило-Методієвське Братство, твердячи, що «Шевченко і Костомаров не допускали до своєї програми релігійної й державної нетерпимости та гегемонії одного народу над іншим, в той час, коли обидві ці тенденції були в думках московських панславів. Українська ідея добре виявлена у Шевченка в його «Івані Гусі»:

Щоб усі слов'яни стали
Добрими братами...

Порівняйте цю ідею з апотеозою московського орла у Хомякова, що має диктувати закони всьому світові, і ви тоді

зрозумієте всю відмінність думок Києва та Москви...»

Про Шевченка Мальон пише: «... Народний поет, колишній кріпак, Шевченко виспівує у ніжній малоруській мові стародавні замання козаків, визволення кріпаків, всесвітню справедливість, кінець злиднів... У безсмертних віршах він оплакував взагалі людську біду» (Там таки, стор. 1109).

«Шевченко мав найгострішу ненависть до привілеїв, а також і до невілльництва в усіх його формах. У своїх віршах «од молдованина до фіна» Шевченко осуджує політику завоювання й пригноблення народів... Це була релігійна людина, але це не була релігія православно-візантійського обряду, а скорше християнство в дусі Лямена» (Там таки, стор. 1239).

Та поза цими друкованими голосами Мальона, ми можемо відчувати й невіддану сторінку, що кидає нове світло на ставлення Мальона до Шевченка. Це не опублікований лист Мальона до Драгоманова:

«Пюто, 6 березня 1885.

Громадянине,

вибачте, за спізнєну відповідь, але причиною тому є недуга, що не давала мені змоги негайно відповісти. А хотів я відповісти Вам негайно ж, лише прочитавши Ваш зошит з творами Шевченка. Це зворушливий зошит. Навіть крізь французьку мову відчувається величність Вашого національного поета, що мусить стати поетом усіх покритих долею. А мені особисто його біографія каже так багато: я теж пас гуси, сидів у в'язницях. Але моя доля щасливіша, бо я можу тепер вільно працювати на користь пригноблених. Яка шкода, що в мене немає поетичного хисту, але я не бачу сьогодні нікого в нас, хто здібний був би передати вірші Шевченка французам з силою оригіналу. Все ж вживу всіх зусиль, щоб зробити якнайкраще переклад. Він займе добру брошуру, що її ми видамо під фірмою журналу. Французьке робітництво, а разом з ними і всі ті, що чита-

(Далі на 8 стор.)

*) Ч. 12 від 20 серпня 1880, 501-502; ч. 13 від 5 вересня 1880, 516-525. Та ж стаття під назвою «Der kleinrussische Internationalismus» в журналі «Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Demokratie», що його видавав Бернштайн; український переклад у збірці Михайла Грушевського «Жєневський соціалістичний гурток». Відень, 1922, стор. 169-185.

Емануїл РАЙС

ЛИСТИ З ПАРИЖУ

ЛИСТ ТРЕТІЙ

На перший погляд призначення нагороди Нобеля за літературу французькому письменникові Альберу Камюсу — подія, про яку я зововязаний повідомити читачів УЛГ. Про нього говорять всі газети і багато журналів, у витринах книжкових крамниць красується його фотографія, оорамлена його книжками і газетними вирізками. Нуолка, що вважає себе компетентною в літературі, говорить про нього, і горе сальоновому гульвісі, який не зуміє, якщо він його не читав, зрозуміти вигляд, що він йому добре відомий.

Зрештою, рідко якому снобові доведеться вдаватися до таких вивертів. Камюс написав мало, книжки його дуже приступні, а головне — він співробітничав в газетах і в ольших журналах, ніж справжній письменник, навіть у своїх книгах, написаних на злоооденні теми, що хвилюють широку публіку.

Стиль його нічим не примітний — він блідий, безликий, сухуватий, мало виразний, але ясний і головне — «легко читається». Ця остання якість особливо цінується більшістю читачів, більше навіть, ніж талант, бо насамперед широка публіка шукає в книзі розваги і уникає розумових зусиль.

Тому виникає питання — маємо ми справу з подією літературною чи політичною, великосвітською, національною чи будь-якою іншою? У першому випадкові наш обов'язок зупинитися на ній з усією належною увагою; у другому — дати слово хронікерам відповідних шпальт.

Культура — це сукупність творчих зусиль і досягнень народу. Поява визначної книги, твору мистецтва чи навіть журнальної статті або віршу — безсумнівно культурна подія. Але життєвий успіх автора, його наклади чи краєватки, які він носить, і т. д. — скоріше ділянка соціології і як така виходить за межі культурної проблематики.

Скільки визначних творів при своїй появі пройшли непоміченими і навіть зазнавали нападів зацікавлених чи неуклюжих рецензентів. Скільки творців культури загинули в невідомості й нужді, навіть не удостоївшись бути надрукованими. Ван Гог за життя не продав жодної картини, а Гельдерлін не зміг надрукувати жодної з своїх дозрілих поезій, що здобули йому пізніше світову славу. За «Квіти зла» Бодлер зазнав судового переслідування, при злорадному мовчанні всієї тодішньої суспільності і навіть літературної критики. Нечесний рознос «Ендіміона» впливовим журналом прискорив передчасну смерть Кітса. Зрештою, подібних прикладів така сила і вони настільки загальновідомі, що не варт на них зупинятися.

Мені заперечать, що, наприклад, Гете, Віктор Гюго чи Лев Толстой зазнали за життя всього успіху. Це правда, але заслужене визнання все таки не правило, а виняток. В переважній більшості випадків вершителям долі літератури виявляються посередності, що вміють зручно влаштовуватися, яких, як правило, міцно забувають на другий день по їх смерті. Крім того, торжество краху не належне, проти чого ми зобов'язані боротися, хоч... основне питання не в ставленні сучасників до письменства, а в його трансцендентній долі.

Навіть не заходячи так далеко, зауважимо, що нагорода Нобеля (як і кожна інша) — одна з форм суду сучасників. Не зачіпаємо всіх політичних, особистих та інших прив'язаних елементів, що часом захитують терези стокогільмського арештанту. Не всім зрозуміле їх небажання видавати нагороду Шолохову, на чому наполягає радянський уряд. І надмірна скромність його літературних заслуг, поглиблена неможливістю вільно висловлюватися, і явно пропагандні наслідки такого суду всім кидаються в вічі. Тому ось уже кілька років, як журі... вагається, не вважаючи діяти всупереч грубим вимогам прізної сили.

То лавреатом виявляється ісландський письменник Лякснес, якого навіть власні співгромадяни вважають посереднім, але який, офіційно лишаючись католиком, домагається популярності в радянських колах, як Ф. Моряк у Франції, зусилля якого теж увінчалися успіхом.

То нагорода випадає на долю відомого, але сумнівної вартості еспанського поета Х. В. Хіменеза, якого, зате, з певною натяжкою можна зарахувати до емігрантів. Нарешті, вона примхливо опиняється в обіймах Камюса, який, хоч і вередує і навіть насмілюється вихвалити терористів-есерів 1905 року, що, як відомо, не користуються схваленням більшовиків, співробітничав в двозначному органі Мандес-Франса «Експрес», який запевняє, що в СРСР давно вже кожен се-

лянин має електричний холодильник...

Слід відзначити, що покищо нагорода Нобеля ще жодного разу не дісталася антирадянському журналістові. Ні Кестлер, ні Ремон Арон, ні Ігнаціо Сільоне її не одержали, хоч останні не тільки журналіст, а й справжній великий письменник, автор незабутніх «Хліб і вино», «Фонтанара» і б. ін. Хто стане заперечувати безсумнівну перевагу їх таланту і серйозності над моряком і Камюсом?

Цікаво, що нікому не впало в голову видавати нагороду комунебудь з підрадянських, але немилых влади, справжніх письменників, ні загиблим Пильняку, Мандельштаму, Клюєву, Цришвіну, ні ще заціллим Ю. Олеші, Ахматові, Пастернаку, а чому й не Тичині або Рильському. Вони ж її заслужили, не як Шолохов, а насправді!

Але брудно пооблажлив. Як не важке міжнародне становище маленької Швеції, як не схильні до людських слабостей і всляких впливів і тисків члени журі, що визначають нагороду, — все людське недосконале! Припустим, що судять вони безсторонньо і сумлінно. Припустим навіть, що вони мають достатні знання і смак, щоб правильно судити, хай би справа відбувалася, наприклад, в лоянйих пристрастях Франції або Німеччини, результат був би лийонь ще більш жалюгідний.

Все таки стокогільмські судді лишаються... сучасниками. Ми цим аж ніяк не хочемо сказати, що правильний присуд сучасників теоретично не можливий. Навпаки. Але для того, щоб уміти відрізнити істинне від поверхневого, автентичне від штучного, спрямоване в майбутнє від того, що плентається позаду, потрібні не абиякі здібності, які, як відомо, доля визначає не всім бажа-

ючим. Міркування Вяземського про російську, Верлена про французьку, Колльриджа про англійську літературу старіти не зокраюся. Іе ж без великих шансів помилитися можна сказати про деяких наших сучасників, наприклад, про Зерова, про Карла Кравца, про Херардо Дієго або про Роллана де Реневіля.

Крім того, часто вираються проникливі й компетентні міркування в хороших журналах. Ніхто, наприклад, не зокрається заперечувати міркування Гумльова про російську поезію, що появлялися в «Аполлоні» між 1909 і 1917 роками. Те саме стосується паризького «Nouvelle Revue Française», англійського «Scrutiny», американського «Kenyon Review» і багатьох інших. Але такі висновки вимагають справжнього таланту, живої думки, глибокої культури. Таких високих вимог до шановних академіків, навіть такої доброчесної країни, як Швеція, ми ставити не можемо.

На честь їх треба все таки визнати, що з того часу, як існує нагорода Нобеля, вона була присуджена кілька разів дійсно заслужено, тобто найвидатнішому письменникові своєї країни в момент присудження.

Але скільки разів нагороду видавалася явним бездарам, починаючи з самого Сюллі Приюдома. Зате ні Аполлінер, ні Поль Валері, ні Андре Сюарес, ні Арто так її не дочекалися. А одержали її Роман Роллан, Роже Мартен дю Гар, Моряк і інші письменники для найширшої публіки.

В Німеччині вона дісталася не Рільке, Кафці або Бенну, а Гавтману й Айкену. В Іспанії її мали не Унамуну, Антоніо Мачадо чи Ортега і Гассет, а Бенавенте і зовсім неможливі Ечегерай, в Італії не Свево, Паніні чи Унгаретті, а Грація Делледа.

Відзначимо незвичайно високий відсоток застарілих лавреатів, можливо сприятливих в момент видачі нагороди, але посередність яких з того часу стала очевидною: Сенкевич, Бернсон, Анатоль Франс, Джозеф Конрад і багато інших,

що говорить про рідку відсутність принциповості в журі, яке скорше санкціонує високий наклад, ніж винагороджує заслуги.

Осооливо катастрофічно стоїть справа з Росією і її єдиним лавреатом Бунним. Чому саме він? Ми зовсім не заперечуємо наявності в нього досить не абияких літературних якостей. Він належить до тих лавреатів середнього рівня, як Т. Манн, Б. Шов, Кіплінг чи Гемінгвей, про яких трудно сказати, чи вони заслужили нагороду, чи ні. Вони, звичайно, не так недопущенні, як Сюллі Приюдом, Ечегерай, Шпттлер чи Перл Бак. Але і їх відзначили коштом ольшх достойних. Невже, наприклад, Бунні ліпший письменник, ніж Розанов, Мережковський, Солюго, Бєлий, Блок, Ремізов, Цветаєва, Наоков-Сірін, перераховані нами радянські письменники і навіть сам Лев Толстой? Невже Бунні єдиний «пристойний» письменник Росії, до і після якого там простягається порожнеча? Видно, все таки всім їм далеко до Сінклера Льюїса або Лякснеса!

Нарешті, є країни, що мають надзвичайних літераторів — Каталонія, Португалія, Іолляндія, Чехія, Угорщина, Румунія, які чомусь то жодної нагороди взагалі не одержали.

Ще гірше справа з філософами. Хемія і фізика одержують щорічно окремі нагороди, не зважаючи на визнання спеціалістами труднощі провести між ними різницю. Видно, філософія зайняття ольшх нікчемне, ніж хемія і навіть паціфістська пропаганда! Все таки трібуло з самого початку вирішити питання принципово і триматися прийнятого рішення: чи зарахувати філософів до письменників, чи відтиснути їх на задвір'я культури, не звертаючи ніякої уваги. У всякому випадкові жоден з великих мислителів нашої доби нагороди не одержав. Видно, Гуссерль, Н. Гартман, Гайдеггер, Ясперс, Шестов, Шпенглер, Гегон (я навмисне назвав людей дуже різного характеру) не варті навіть найостанні-

(Далі на 10 стор.)

Криза нашого образу історії

(Закінчення з 1 стор.)

причини у сфері соціологічної, філософської і психологічної, посилаються на «атомізацію» модерного життя, на «одинокість» модерної людини, ізоляцію людини від природи, від звичного оточення, на суспільну дезінтеграцію, постає в тракті технізації світу, заламання тисячолітніх традицій і форм суспільного співжиття, на «відчуженість» людини за висловом Гегеля. В цій ситуації ідеологи висувують програми нового світу й обіцяють усунути з нього всі ці негативи. Нічого дивного, що людина кидається в їх обійми.

Але є ще, можливо, важливіша причина. Більшість питань і бажань модерної людини є, мабуть, бажаннями дуже старими, що датуються принаймні від початків вищої цивілізації. Ці питання «старі релігії» розв'язували негативно в сенсі віддалення думок людини від цього, дочасного, світу, який є тільки переходним етапом до світу трансцендентного, вічного. Вони це робили на підставі пізнання, що наш світ не досконалий, що тривале панування правди, справедливості, миру, любові, щастя на ньому неможливе. Але негайно цього світу модерна, «суверенна» людина, яка вважає його своїм власним продуктом, вдовольнитися більше не хотіла. Вона забажала сама його поправити, удосконалити, що у кінцевій фазі створити рай на землі. І при цьому саме виявилось, що не всі рай собі однаково уявляють.

Під час коли одна частина захопилася постулатами загальної рівності, справедливості, мітом безкласового суспільства, інша почала від них відмахуватися. Есхатологічне суспільство вічної рівності? — Який жаж! — заявили вони. Суспільство, де всі є ягнцями, в якому прикмети, які становлять «справжню людину» — особиста відвага, шляхетність, чесність, мудрість, здібність посвятити, не грають ніякої ролі — таке суспільство не варте, щоб опоганувало землю, на якій воно живе. Взагалі — навіщо людина живе: щоб їсти, пити і плодити дітей? Так зрозуміле щастя гідне тварин — заявили вони. Ні, людина призначена для великого, і це велике полягає в творенні великих, героїських діл. Вони проводили чітку межу між «героями» і «юрбою». Коли однаке для їх попередників у цьому розрізненні юрба була тільки тлом для героїв, які були самоціллю і персоналізували потягальні людські можливості, — тепер герої є визнані тільки тоді і настільки героями, коли вони є слугами колективу. Справжнім героєм проголошено колектив, власне, як постулював Тьєррі, націю.

Шлях націоналізму — довгий. Вже в

античну добу найбільш сконсолідовані психологічно народи: євреї і греки виявляють в своєму світогляді його ознаки. В модерну добу його ріст можна виразно прослідити від французької революції через ціле 19 століття. Але довгий час націоналізм, тісно зв'язаний з патріотизмом, був виразом пробудженої національної свідомості, заки, з кінцем минулого століття, почав формуватися напрям, який американці назвали «націоналізмом інтегральним».

На українських ґрунті герольдом націоналізму «інтегрального», чи екстремного, і головним промотором нового образу історії був журналіст Дмитро Донцов. Без сумніву, шлях його розвитку від промови про «Сучасне політичне положення нації і наші завдання» (1913) через «Ідеї нашої політики» (1921), «Націоналізм» (1926), «Де шукати наших традицій» (1938), до «Духу нашої давнини» (1944) децю крутий і може не завжди послідовний. Але це стосується тільки його політичних орієнтацій і «ідеологічної надбудови». Зате «підбудова» його світогляду, тобто іраціональні внутрішні рушійні сили (Парето називав їх «резидуями»), висловом яких є кожна ідеологія, були в Донцова все константними, незмінними.

Найвищою вартістю, що повинна нормувати хід людського (отже українського) життя, є, на підставі цієї концепції, нація, точніше: власна нація. Одиниця поза нацією не має власної самобутності: вартості, її вартість визначається власне мірою її служіння і користі для нації. Тим самим і всі ті позитивні, за цією концепцією, якості індивіда, як шляхетність, відвага і т. п. перетворюються в негативні, коли діють на некористь нації: герої стають руйніниками і драбугами. Вирішальному питанню: хто власне в праві рішати, хто для нації корисний, а хто некорисний, не приділюється серйозної уваги і представляється його як справу інтуїції, справу тих, хто вміє пізнавати національну правду, національний закон. Радія існування нації є зв'язана з її призначенням, з її спроможністю бути потужною, славною і «страшною ворогам». Цим способом нація доводить свою вітальність і невмирущість, а навіть свою трансцендентність, як «містичне тіло», єдиним правильним відношенням до якого з боку індивіда є в неї «твердо вірити», «не сумніватися», бути до неї «фанатично прив'язаним».

Світогляд націоналізму закликає «завалити старий світ», світ модерної людини власне, з його ідеалами всіх обіймаючого людства, гуманності, віри у вроджену людську доброту й можливість удосконалення, як вирішальну прикмету

кожної людини, в людський розум (common sense). Людство, для націоналізму, насправді не існує. Існують тільки поодинокі організми — нації, відділені безоднею один від одного: безоднею біологічною (окремі раси, біологічні типи, національні відчуття) і історичною, які є незрушними й непрохідними. Не існує жодна загальна, всіх зобов'язуюча правда, справедливість, етика, право. Іх є стільки, скільки є націй. Тому відступлення індивіда від цієї спеціальної «правди», що нормує життя його нації, є зрадою, яку весь колектив мусить — в ім'я своєї місії і віри в цю місію, потрібної до життя, суворо покарати. Чеснотами індивідів, пожаданими з радції існування нації, є отже «невгнута віра», «фанатизм», «завзятість», «комбативність». По-винністі індивіда є «безкорисно служити нації, не задля власної користі, а з ім'я наступних генерацій, в ім'я слави».

Апелюючи до войовничих інстинктів еліти, цієї «провідної касті» поділеної на «свинопасів» і «дон-кіхотів» нації, до їх волі до влади, до їх лицарськості, «інтегральний націоналізм» не є лицарським і шляхетним, а жорстоким у відношенні до своїх противників і до інших націй, а як духовий продукт є неврастенією людей малих, «санчо-пансів», за власною його термінологією. Лицарі, як відомо, не намагалися дискредитувати своїх противників, приписувати їм найгірші прикмети, а собі найкращі, бож яку славу можна було здобути, перемагаючи боягузів, ледарів, мерзотників? Навпаки, чим сильніший противник, тим вартісніша здобута над ним перемога. «Інтегральний націоналізм» крайньою нетолерантністю, війною всіх проти вся, негативним у наслідках патронуванням культури, примітивізацією усіх ділянок життя, виявився сліпою вулицею, що провадить в хаос, згубною не тільки з погляду гуманності, але й інтересу власної нації, чи то тому, що провадив у результаті до її остаточної і разки, чи то у смертельних для неї наслідках її мілітарного тріумфу.

Так як «інтегральний націоналізм» doprowadив Європу у хід двох світових воєн до краю економічної, культурної і політичної руїни, так само негативні були його наслідки для нашого образу історії. Щоб у цьому переконатися, вистане перелічувати націоналістичні історичні еляборати, байдуже чи то епохи німецького третього райху, російського сталінізму, чи якінебудь інші, включно з деякими нашими рідними. Червоною ниткою пробивається через них духова криза сучасної людини, її інтелектуальне зубожіння, втрата відношення до абсолюту, моральне банкротство й самообмеження до «святого егоїзму».

Олександр ШУЛЬГІН

Мої дитячі та юнацькі спогади

РОЗДІЛ II. ДРАГОМАНОВ І БАТЬКО. НА ЗАСЛАННІ

Батько був, певно, спершу членом української студентської громади, але дуже скоро — не знаю коли саме — став членом славетної старої Київської Громади та лишився ним до кінця свого життя.

Як мало ми знаємо за своїх близьких, за своїх батьків та дідів!... Хоч я, на відміну від декого з тодішньої молоді, ставився до старих з пієтетом, але не розпитував за них все, що треба. А тепер що б я дав, щоб знати докладніше про життя моїх близьких!...

Якийсь час, певно короткий, після закінчення університету, батько ще був у Києві, але десь у 1876 році подався за кордон, де вже був його учитель Драгоманов, що не міг довше, з огляду на утиски — його вже виключили з університету, — лишатися на Україні. Він «вибрав свободу», як тепер кажуть, і деякий час батько був його близьким співробітником і нічого не шкодував для української справи, а від Драгоманова одержав той титул, з яким і на той світ одійшов: посмертний некролог С. Єфремова, присвячений батькові, носив назву: «Євангельський юноша».

Не знаю, чи так прозвав Драгоманов батька за його вдачу, чи за один тільки чин, який сам за себе говорить: батько одержав у спадщину від покійної матері 12 000 рублів. І, відклавши собі на свою подорож за кордон та додаткову науку 2 000 рублів, не менш 10 000 рублів (золотих) оддав Драгоманову, спершу на школи, але за дозволом батька Драгоманов ужив ці гроші на видання «Громади». На той час це була поважна сума, на яку можна було видати не одну книжку...

В своїй подорожі батько спершу спинився (здається, і Драгоманов) у Відні. Тут він познайомився з галицьким товариством «Січ», захопився ним, може став і його членом. У всякому разі тут саме він навчився говорити українською мовою, та хоча досконало ніколи її не знав, його вислови та манера говорити дуже нагадували мову галицьких українців того часу.

Далі батько жив головним чином у Женеві, разом з Драгомановим, але побував і в Парижі. Там він мав пригоду, про що колись сам писав в «Літературно-Науковому Віснику» (стаття підписана Л. Ч.), а в відомому збірнику «За сто літ» (Київ) уміщено спогади вдови проф. Миценка про цей епізод. З цим самим подружжям батько був на мітингу, де говорив Віктор Гюго та інші ліві знаменитості того часу. Сталося заворушення, з'явилася поліція, і їх усіх трьох арештували. Батько чинив ще й опір. Підозрілі чужинці опинилися у в'язниці La Santé, де за дивним збігом обставин, за німецької окупації Парижу під час останньої світової війни, сидів і я сам та й батьків унук, а мій син... Але батько тут не зазнав, як ми, «одиночки», а сидів у загальній камері. Через місяць його випустили.

В Женеві батько жив у самому помешканні Драгоманова. Він не тільки дав гроші на видання «Громади», а разом з Подолінським та Ф. Вовком і писав для неї. Федір Кіндратович Вовк згодом, уже після смерті батька, все обіцяв мені зазначити, що саме написав для неї батько, але так ті відомості він і поніс з собою в могилу...

Про Драгоманова, його суперечки з Київською Громадою (трагічні для нього, бо він думав навіть про самогубство) та особливо з російською еміграцією, писалося багато, але головне джерело про життя перших українських емігрантів (в 19 віці) страчено, і я боюся, що назавжди. Справа в тому, що старша дочка Драгоманова, Лідія Михайлівна Шішманова, написала була дуже докладні спогади спершу про свого батька, а згодом і про свого славного чоловіка. Не раз, коли в 1922-23 рр. ми жили зимою разом з Шішмановими в Фрайбурзі (in Brisgau), в тому ж самому пансіоні, Лідія Михайлівна читала нам уривки з тих спогадів. Вони були, з одного боку, хаотичні і вимагали коментарів, а з другого — незвичайно живі та цікаві. Писала вона їх французькою мовою, природною для неї. В них дуже часто вона оповідала і про всіх, що оточували Драгоманова, а серед них і промого батька. Згодом, у 1932 році, коли я був у Болгарії, Лідія Михайлівна сказала мені, що спогади про свого батька вона заповідає після своєї смерті мені, а про Івана Дмитровича Шішманова — своєму синові. Коли вона померла (ще до другої світової війни), я не раз писав за ці спогади її синові, Дмитрові Івановичу, що був тоді болгарським послом

в Атенax; але він мені так і не відповів. Тим часом прийшла друга світова війна. Д. Шішманов став спершу генеральним секретарем міністерства закордонних справ, а під кінець війни, на своє нещасття, міністром закордонних справ. Разом з регентом проф. Філовим Дмитра Шішманова було розстріляно... Де ж тепер ті спогади дочки Драгоманова, яка мала таку дивовижну пам'ять та вміла так добре писати?! Певно загинули... Про мого незабутнього друга Івана Д. Шішманова, про Лідію Михайлівну і про Дмитра ще буде мова далі.

Таким чином, мало що я знаю про життя батька в Женеві. Хіба анекдоти: Драгоманов любив посміюватись над своїми, ще з київських часів відомі його гумористичні віршики, завжди російською мовою. Отже, про батька він казав: «Ах, какой прекрасный мальчик, Ишечка Шульгин: утром ходит на прогулки, покупает маме булки и бутылки вина... А Лиду хоть кинь...» Ліда, сестра Лідія Михайлівна Шішманова, як говорив батько, була вже тоді дуже екзальтована дівчина, захоплювалася музикою, але... убрання своє розкидала часом де попало, і Михайло Петрович мусів його підбирати...

Багато більш поважних речей міг би я сказати про Драгоманова, що незаичайну постать, глибоко освічену, таку щир, на рідкість працьовиту, віддану Україні та своїм ідеям людину. Він стояв на голову вище своїх сучасників. Але нинішні публіцисти вважають «добрим тоном» вилаяти Драгоманова, хоч його зовсім і не розуміють. Між іншим, це сталося й тому, що Драгоманов у своєму житті перейшов велику еволюцію та від «провансальства» дійшов до ідеї української нації, за яку так твердо і переконливо говорив не тільки своїм, а й чужим. Тобто, змішуючи те, що він говорив у 1872 році, та те, що він проповідував у 80-их роках, можна одержати цілком фальшиве враження про Драгоманова. Він один з великим хистом у 80-их роках виконував за кордоном роллю справжнього українського амбасадора. На цю тему мало хто писав, про це я говорив одного разу в своєму публічному викладі в Українському Науковому Інституті у Варшаві. Але я пишу спогади, а про Драгоманова та його добу ще може зберуся написати дещо більше. Скажу одне: Драгоманова обвинувають, що він був федераліст, не розуміючи того, що для реального політика другої половини 19 віку це був максимум вимог; треба пригадати диспропорцію між всесильною імперією та кволим українським рухом, в якому поза кількома видатними діячами панувала аморфна маса селян і зросійщені дощенту міста... Зрозуміло, що він прагнув свободи в імперії; це була передумова поширення української національної ідеї в масах. Як це не дивно для сучасної молоді, але самостійниками бути навчив нас якраз Драгоманов, а не Міхновський. Своєю освітою, своєю красномовністю, своєю боротьбою проти росіян і малоросів, які абсолютно нехтували Україну, він усім нам імпував. Дальші висновки з його ідей не тяжко було зробити. З Драгоманова вийшов і Єфремов, і Грушевський, і Чикаленко, і Симон Петлюра... Його іменем і його ідеями були перейняті й активні діячі кінця 19 віку. Серед них був і мій батько, хоч усіх ідей учителя він певно й не засвоїв, бо був людиною по-своєму більш спокійною та іноді й скептичною. Але за ці ідеї він тяжко постраждав, і життя його було розбите.

Повернувшись із-за кордону, батько був певний час у Києві, де співробітничав в одній газеті, біля якої тоді купчилися місцеві українці. Звалася вона «Києвский Телеграф». Батько вів, як сам згадував, закордонний відділ. Громада призначила його бути зв'язковим з Драгомановим. Отже, він писав до останнього листи таким способом: лист розрізувався посередині, в одному коверті надсилалась одна половина сторінки, а друга — в іншому. Конспірація, якою можна було збити з пантелику хібащо тодішню поліцію: пробував би хтось цю методу за радянської влади!!!

Але довше, ніж у Києві, перебував батько в ті часи — кінець сімдесятих років — в Одесі. Про той його побут у збірникові «За сто літ» не раз за батька згадується. Про один епізод оповідав і батько, і сам герой його — Федір Вовк. Говорили вони обидва, доповнюючи один одного, у нас у хаті, в Києві, десь у 1906 році. Федір Кіндратович Вовк за моїх часів, себто якраз після його по-

вороту з еміграції, був справжнім європейцем і з вигляду обличчя, і своїм простим, але цілком коректним убранням. Але не таким знав Вовка мій батько в молодих роках: це був тип тодішніх «нігілістів», себто неохайний своїм убранням. І ось до батька та його приятелів в Одесі з'являється Федір Кіндратович, убраний за останньою модою, як справжній панич тих часів. Що таке? — А Вовк їм оповів, що поліції по всій Україні дано наказ зловити його як «опасного социалиста». Треба тікати за кордон. Товариші міркували, як саме це здиснити, але... того ж вечора були несподівані арешти і серед арештованих опинився Федір Вовк... Його оповідання про це було дуже яскраве: випадок відіграє таку роллю в житті людини. Коли його привели на допит до пристава, то... вони відразу пізнали один одного: колись обидва залицалися до тієї самої панни. На пристава до поліції йшли тоді ті, що за нездібністю чи через лінощі не могли «перескочити» далі четвертої класи гімназії. Така, певно, доля була й цього пристава. Приємні спогади, дружня розмова, з якої Федір Кіндратович зрозумів, що наказ про його арешт ще до Одеси не дійшов та що його арештовано випадково при «облаві». Галантно пристав звільнив свого колишнього суперника... Федір Кіндратович вернувся до своїх приятелів... Ані одної зайвої хвилини, після того, як поліція знала, де він, в Одесі лишатися було неможливо. Ранком другого дня, вже в убранный простого робітника, Федір Вовк їхав на возі до румунського кордону. На другий день наказ про арешт прийшов до Одеси, поліція обшукала все місто, а пристав рвав на собі волосся, що випустив з рук так небезпечну птицю...

Тим часом Федір Кіндратович прибув до якогось містечка на Пруті, до оселі одного механіка-робітника, який був тут довіреною людиною революціонерів. — «Подивився він на мене і взявся за голову: хто повірить, що цей панич, з білими руками і таким же обличчям, є робітник?» Тоді наш механік взяв кавуна, розрізав його й наказав Федорові Кіндратовичу потерти ним собі як лице, так і руки, а після сісти на сонця... — «І уявіть собі, — оповідав Вовк, — обличчя моє почорніло, а руки стали такі, наче я в них ніколи пера не тримав...» — Але трапилось нове лихо: якраз була весна, вода на Пруті розлізалася та знесла міст, через який треба було їхати на той бік, у Румунію. Доводилося ждати, а щоб не було підозріння, механік робив вигляд, що він страшенно п'яний і ховив разом з Вовком до містечка та лаяв його останніми, непристойними словами. Але ясно було, що й цього не вистачить і що на нову людину таки зверне увагу поліція. Тоді механік під претекстом, що йому треба з другого боку щось направити, відновлюючи міст, сів у човен і взяв з собою свого «підмайстра» Вовка. Вийшли на той бік, і зараз же перед Федором Кіндратовичем став румунський поліцай-пограничник: «Пашпорта!» — «Не надо пашпорта!» — рішуче відповів Хведір Вовк. Поліцай, видно, був спантеличений такою рішучістю і пропустив Вовка: на пограниччі робітників легко перепускали з одного боку на другий.

Отак став вільним «небезпечний соціаліст», який, до речі, ніколи соціалістом не був. Тепер перед ним оджирвалося нове життя: біда та злидні, і еміграція, і велика наукова праця, що завдяки їй Федір Вовк став славним ученим. До його незабутньої постаті я ще вернуся. Бо в моєму житті, крім того, він відіграв величезну роллю...

Не один Федір Вовк був «небезпечний» в Одесі. Тоді було там чимало українських і російських революціонерів. Серед них сам Желябов, народоволець і організатор убивства Олександра II. Желябов був українець не тільки з походження, його улюбленим героєм був Тарас Бульба, не дурно він мав у революційних колах псевдонім «Тарас». На жаль, не послушав він заклику Драгоманова, пішов творити «общее дело» з росіянами та так і загинув. Батько приятелював з ним і завжди казав, що це була дуже мила людина.

Але вбивство царя сталося тільки через рік, а в 1879 році прийшла черга на інших діячів...

Батько разом з Ірадіоном Житецьким і Мальованим затіяли видавати нелегально українську газету (не знаю, чи спромоглися б вони й писати по-українському?). Здобули друкарню та тим

часом десь її закопали. Але, здається, якраз на тому місці почали копати яму, щоб закопати дохлого коня... Отак знайшли друкарню, а незабаром і власників її. Всі трое: батько, Житецький і Мальований були заарештовані, без суду, як і нині, царська адміністрація ухвалила вислати їх «етапним порядком» у глибину Сибіру. На біду (як я жалую тепер!) не розпитував батька, як їм їхалося, а їхалося безліч часу, кінми, під охороною жандармів, од тюрми до тюрми. Подорож мала бути дуже тяжка...

В Єнісейську батько мав пробути 5 років. В той час там було чимало політичних засланців, а серед них багато поляків... Одна українська баба, певно переселена з Лівобережжя, бо, як побачимо, мало розуміла, що воно таке «поляк», підперла рукою голову і з великим опівчуттям дивилась на маленького хлопчика, що грався перед нею: «Таке мале, а вже поляк!» — Тобто, на Сибірі «поляк» значило засланець. Д. В. Антонович у своїх спогадах, у перевернутому вигляді (о, пам'ять людська!), оповідає наче б то з слів батька цей епізод, але локалізує його в Астрахані, де батько, здається, ніколи не був. Були там, крім двох батькових товаришів по нещастю, й інші українці, але заслано їх було не як українців, а як російських революціонерів. Це був Володимир Лесевич, знаменитий філософ-позитивіст, який опинився на Сибірі вкупі з дружиною та молодшою дочкою — дівчинкою Юлією Володимирівною, яка потім стала дружиною мого далекого родича й великого друга В. Леонтовича. Батько був з ними в близьких відносинах, згодом на якомусь ґрунті вони розійшлися, а під старість дуже приятелювали. Про Лесевича пише в своїх спогадах і Є. Х. Чикаленко та оповідає, як він шкодував, що віддав своє життя чистій філософії, а не пішов слідами Драгоманова, як оборонець України... Про це саме говорив він і батькові.

Був там і знаменитий письменник Володимир Короленко, який хоч і писав на теми українські, до українського руху так до кінця й не приєднався. Про його побут в Єнісейську разом з батьком я знаю через такий тяжкий епізод у житті останнього. Мальований утік з Сибіру. Про його дальшу діяльність чимало пише в своїх спогадах Є. Х. Чикаленко. Але він не знав, якою ціною втік Мальований з Єнісейська: поліція обвинувачувала батька, що він поміг організувати втечу, і на 5 місяців посадила його в «одинокку». Я знаю, що ним тоді опікувалася якраз мати Короленка, яка перебувала разом з сином в Єнісейську. Батько завжди важко згадував про ці 5 місяців.

— «Не дай тобі Бог попасти в одиночку... Це жах!» Очевидно, жах психічний. — «А коли настав Великдень і задрожали дзвони, — додавав батько, — я плавав, як дитина...» Я слухав батька молодим хлопцем з революційними нахилами і дивувався. Батько просидів 5 місяців і каже, що це «жах», а інші сиділи по 20 років! Це правда, але не всім довго витримувати ту страшну кару, і не одна людина так загинула. Коли я сам сидів сім місяців у своїй «одинокці» за німців у Парижі, я часто згадував батька: і він, і я сам, очевидно, належимо до типу таких «соціальних» людей, для яких ця кара здається гіршою за смерть...

Але батька звільнили. Не легке звичайно було його життя в Єнісейську, але як порівняти з долею радянських засланців, це було щось зовсім інше: оскільки він не був арештований, він міг все ж вільно жити, бачити людей, читати... Заробітки звичайно були злиденні: дай, Боже, мати одну-дві приватні лекції за копійки! Але Володимир Павлович Науменко, чоловік сестри батька, Віри Миколаївни, регулярно надсилав невелику допомогу, хоч це могло йому й пошкодити «по службі» (він був професором гімназії). Потім батько, скрупульозна людина, всі ці гроші до копійки повернув своєму швагрові.

Дбала за батька й друга сестра, Олександра Миколаївна Щербина, дружина директора державного банку в Симферополі. Це була дуже сердешна і мила людина. Батько її дуже любив, як і вона батька. Покинувши дітей, поїхала вона до Петербургу, познайомила різні зв'язки і добилась того, що кару зменшено на один рік. Отже, батько пробув в Єнісейській тільки 4 роки. Але ця кара, можливо, й клімат, назавжди підірвали від природи слабе здоров'я батька. Спершу йому дозволили жити в Варшаві, а згодом пустили до Києва. Але всі шляхи на довгий час були йому закриті, життя розбите... Він був «піднадзорним», себто академічна кар'єра його була зламана.

Борис КРУПНИЦЬКИЙ (†)

Україна між Заходом і Сходом

ПРИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНИ

Наші журналісти сьогодні багато розписуються про призначення України. Дехто побоюється, щоб ми не стали «жалюгідним і вічно нехтуваним причілком Заходу». Ще раз підкреслимо. Україна безперечно має свою фізіономію, свою індивідуальність, але вона не є ні Азією, ні Євразією, а Європою з грецько-візантійським підложжям і в основних моментах своєї історії з переважно західною орієнтацією, а в основних ідеях з майже цілком ідентичною з Заходом організацією життя. Україна повною включається в загальноєвропейський розвиток.

Коли б Київська Русь могла розвиватися безперервно, по прямій лінії, з своїх внутрішніх залог (тільки не потребуємо наперед вживати міту св. Андрія), то дійсно могло б тут постати щось велике, оригінальне, неповторне, що мало б значний вплив і на розвиток всієї Європи.

Але цього не сталося. Варто згадати часи Ярослава Мудрого, що були добою найбільшого значення Руси-України в світі, добою її блискучого культурного та економічного розвитку. В руках Ярославових було стільки сили і авторитету, як може ніколи в пізнішій історії України і всього Сходу. С. Томашівський в своїй відомій історії України давніх і середніх віків (Львів, 1919) говорить так про Ярослава: «Він сам (Ярослав) відчував ту світлість і силу та у свідомості почав снувати далекосіяні плани й напрямні утворення світової імперії». Чи були це напрямні, чи скоріше мрії, ніж реальні плани (похід на Царгород 1043 р. міг бути висловом тих мрій), вистачить вказати на те, що навіть мрії про світову імперію є свідомством великого розмаху київської держави за Ярослава.

Але цей блискучий початок залишився тільки спробою. Український історичний процес пішов різною лінією, був він весь час з перервами і часто без можливості виявити власне обличчя українських людей. Один з наших вдумливих письменників зазначив, що «ні Україна, ні Росія, ні Київ, ні Москва, два найбільші народи Східної Європи, досі не зуміли організувати Схід на його ж таки власній базі та ідеї» (Ю. Дивнич, Україна — Схід, Укр. Вісті 1949, ч. 43).

Про Москву ми вже говорили. Щодо України, то історичні обставини (та її певні особливості української національної вдачі) склалися так нещасливо, що потенційна сила України не знайшла собі застосування. Те, що робить Україна на Сході, це спроби, шукання, які не знаходять собі повного втілення.

Україна прагнула і до національної і до соціальної свободи. Це був відрух і глибоко національний і глибоко європейський. І коли до нас уже кирило-методіївці в основу своєї місії, своєї суто української провідницької програми серед слов'янства поклали не тільки загальноліберальні європейські гасла, але й гасло свободи людини і свободи нації, коли трохи пізніше Драгоманов боронив автономію людини і нації, коли сьогодні модерний український націоналістичний рух підхопив і загострив ті ж гасла свободи людини і свободи нації, то це сталося рівночасно (і в зв'язку) з модерним європейським (зокрема західноєвропейським) проklamуванням тих же самих гасел, які заступають сьогодні не тільки передові люди Європи, але й її широкі маси.

Саме в цій і сенс великої революції Богдана Хмельницького. Революція 1648 року не мала своєї теоретичної підбудови, своїх попередників-енциклопедистів, своїх Руссо і Вольтерів, як це було з французькою революцією 1789. Але вона стихійно несла в собі ідею свободи національної і соціальної. І коли дехто називає «великою ідеєю Хмельницького поєднати вікові «азійські» і «європейські» елементи України, всі її суспільні групи (від шляхти до селянства) в міцну своєрідну сполуку України, в соціально-політичну й культурно-економічну синтезу української спадкової гетьманської держави, відродити міт св. Андрія в нових довершеннях та консолідації Сходу навколо незалежного Києва» (Ю. Дивнич, Україна-Схід, Укр. вісті 1949, ч. 43), — то ми, замість цієї досить не-реальної формули (нехай автор доведе, що дійсно така ідеологія захоплювала Б. Хмельницького), просто скажемо, що Україна часьов Б. Хмельницького боролася за свою національну і соціальну свободу і тим втілювала в життя (або принаймні прагнула до того) правди, спільні і Україні і Європі.

Навіть більше того. М. Стахів каже (Вплив Хмельниччини на формування української нації, ЗНТШ, Мюнхен, 1948, т.

156, ст. 78-79), що революція 1648 року була для України тим, чим була значно пізніше французька революція 1789 року для Європи. З свого боку скажемо точніше: могла стати тим, чим стала французька революція. Могла стати не тільки для України, але й в ширших масштабах. Тим часом Хмельниччина залишилася льокальним явищем, хоч були в ній сили і прагнення, які могли при щасливій констеляції змінити обличчя Сходу, навіть підсилити співзвучні сили в усій Європі, також і на самім Заході. Чим був Гус перед Лютером, тим міг стати Б. Хмельницький в добу, що попереджала часи французької революції.

Не те щоб Б. Хмельницький проklamував загальнолюдські гасла, він був людиною фактів, а не ідей, організатором, а не ідеологом. Але в цій революції, яка ніби почалася з персональної кривди однієї людини, були такі величезні масові імпульси, такий великий розмах навколо ідеї свободи, що він міг знайти собі ширший розголос, ніж революція Кромвеля, що мала все ж більш-менш льокальний характер, хоч її протестантські гасла були безперечно не без значення і для всієї Європи. В усяким разі Кромвел не був ні Лютером, ні Кальвіном, в його діях приховали скорше до вислову специфічні англійські інтереси і настрої, хоч він і підтримував ті сили в Європі, в тім числі і Б. Хмельницького, що працювали або примушували були працювати проти католицтва.

В революції Б. Хмельницького було в часи зформування і скріплення європейського абсолютизму щось від найпередовіших європейських ідей, щось, що робило цю революцію, хоч і як мало оформлену, свого роду безгласну, гласшатаєм правд, які в повній силі розвинула й оголосила французька революція. Але тодішня Європа звичайно не змогла цього ні відповідно зрозуміти, ні оцінити. Під впливом польської пропаганди, дуже впливової на ті часи навіть і в некатолицьких країнах, Європа дивилася на те, що відбувалося на східних кордонах Польщі як на свого роду бунт черні, плебс, направлений проти законних інтересів вищих станів, як на анархію, що руйнувала ті порядки, до

яких була призвичаєна тодішня Європа.

Я б сказав, що своєрідність української революції полягала в тім, що вона відбувалася в станова добу і проявляла себе в станових формах. Назовні виступала не індивідуальність, а стан. В усяким разі революція не була направлена проти становості і тим самим становой державності як такої. Вже Драгоманов, порівнюючи пункти переяславських статей 1654 року з знаменитою англійською «Великою хартією вільностей», зазначив, що обидва акти не знають і не проklamують рівної для всіх громадян особистості та політичної свободи. Вони говорять тільки про права, вільності і привілеї конкретних станів (див. Ів. Лисак-Рудницький, Із драгоманівських студій, «Студентський вісник», Мюнхен 1948, рік II, ч. I, стор. 31-32).

Але саме ця англійська станова хартія вільностей поклала фундамент під новітню свободу індивіда та під всенародне представництво (парламент). Українська революція 1648 року могла стати містком між англійською хартією і французькою революцією, але не стала.

В часи загальноєвропейської становой державності вона виявила в собі тенденції не стільки до зрівняння, нівеляції станів, як у французькій революції, скільки тенденції до постанови вільних станів. Кожний стан хотів волі коштом знищення шляхетських привілеїв. Безперечно, спочатку козацька держава формувалася на правах і обов'язках окремих станів. Заповідалася всестанова держава, заповідався державний устрій, в якому і селянство могло грати ролю вільного стану поруч з іншими, причім його антипод — шляхетство залишалося при існуванні тільки завдяки тому, що воно входило в козацький стан.

В усяким разі революція Б. Хмельницького разом з національним визволенням була вихідним пунктом і для постанови вільних станів. Це був граничний пункт, де перехід від становості до прав і свобод людини і громадянина, проklamований пізніше французькою революцією, був можливий і підготовлений.

Чому цього не сталося? Чому революція 1648 року була тільки спробою, яка не знайшла застосування тим величез-

ним силам, що вибухли на просторах землях України в середині 17 ст.? Були вже станові держави, в яких і селянство або мало свої права, або майже вже досягло лінії вільного стану (Нідерланди, Швейцарія тощо). Україна могла б опинитися на чолі тих сил і бути до певної міри реформатором на тім полі.

Як ми знаємо, Україна не пішла в тім напрямі, але вибрала шлях, типовий для великої більшості європейських станових держав. На Україні почався процес, який відвів її від нової національно-соціальної лінії. В ній взяла перевагу старшина, яка, злившись з старою шляхтою, переформувалася в нове шляхетство, в той час як всемогутнє на початках революції козацтво захиріло, а вільний, принаймні частково вільний селянський стан обернувся в стан кріпаків. Отак і на Україні здобув собі перевагу шляхетський стан, явище, характеристичне саме для європейських станових держав тодішнього часу.

Чому Україна взяла цей шлях, а не інший, це залишається вічно болючим питанням нашого минулого.

Українська історія — це історія «verpasster Gelegenheiten», невикористаних можливостей. Шукання і спроби, що рідко втілюються в життя. Скорше завдання, ніж виконання. Все Україна в майбутньому. Тільки в такому сенсі можна говорити про призначення України загальноєвропейського значення (сьогодні загальноєвропейське рівнозначне світовому, коли інші країни європейської культури визнали продовженням Європи). Ми можемо мріяти, що Бог судить нам колись зіграти вирішальну ролю в судьбах Європи і світу. Цей наш месіанізм має одну реальну підставу для віри в себе — наші потенції, оскільки вони існують і не знищені більшовизмом. Це потенції сильного, потужного і витривалого народу, який загартувався на огні історичної неволі, але не зумів ужити своїх сил через власні прогріхи (або прогріхи національного характеру).

Друга підстава для тих, хто пророчить Україні месіанство в нових обставинах, полягає в тім, що Європа переживає сьогодні велику культурну кризу. Ганс Церер ставить точки над і. Він твердить, що вже згасла та есхатологічна сила (die eschatologische Kraft) західної людини, та релігійна динаміка, що спочивала в глибинах її ества і яка її зформувала та надала їй певного обличчя» (Hans Zehrer, Der Mensch in dieser Welt, Stuttgart, 1948, S. 122).

З виставки Северина Борачка

В мюнхенському «Домі зустрічі» (Haus der Begegnung) відбулося 2 листопада урочисте відкриття мистецької виставки Северина Борачка, яка триватиме протягом листопада-грудня цього року. Виставку влаштовано під фірмою Німецько-українського товариства ім. Гердера і з ініціативи голови Спільки українських журналістів Дмитра Андрієвського. Уп-

С. Борачок: Полотливі коні

рава «Дому зустрічі» охоче погодилася відпустити для цієї виставки п'ять кімнат.

Це не перша в Мюнхені виставка нашого маляра. Як відомо, Северин Борачок влаштовував уже самостійні виставки у Львові, Кракові, Варшаві, Парижі, Нью-Йорку, Мюнхені, де він заслужено здобув визнання і добру оцінку.

Одержавши запрошення на відкриття виставки, я прибув до «Дому зустрічі» на годину раніше, щоб відбутися з мистцем коротке інтерв'ю і зробити потрібні для преси фотознятки.

В салоні-вітальні на гостей уже чекали адміністраторка дому пані Люція фон Гуниціус і Северин Борачок з дружиною. Заки дійшло до відкриття, я встиг децю оглянути й зорієнтуватися в розміщенні образів. Зокрема впало мені в око, що виставка не справляє враження виставки, а є ніби звичайним удекоруванням

салону. На таке моє зауваження майстер відповів, що він власне й мав на увазі подібним розташуванням картин показати глядачам, як гарно можна прикрасити власне помешкання.

На виставці 30 образів Борачка. Це переважно акварелі, але є тут і графіка, наприклад, розп'яття, а також і найновіша рельєфна композиція Борачка — «Гайілка», зроблена в гіпсі.

На відкритті виставки зібралося близько ста осіб, велике число українців, а також чимало німецьких та іншонаціональних гостей. Виставку відкрив від імені Німецько-українського товариства Гердера короткою промовою д-р Михайло Гоцій, який чи не найкраще ознайомлений з мистецтвом Северина Борачка, його мистецьким напрямом. Його, кажучи славами П. Сезана, «мистецькими стражданнями» і творчістю.

Утримаємося від визначення мистецького напрямку Северина Борачка. Вистачить хіба висловити твердження, що він належить до тієї доброї французької

школи, з якої вийшли найвизначніші майстри сучасного малярства. І з цього погляду можна б говорити, наприклад, про близькість Борачка до Сезана чи інших імпресіоністів. Однак, як у Пікассо подібність в окремих образах до Матісса, Брака або Леже не означає їх наслідування, так само і в випадкові Борачка може йти мова лише про школу, а в останньому він зовсім оригінальний у фарбах, способі освітлення й композиції. І з цього погляду його можна б назвати одним з найвиразніших окреслених українських малярів.

Зрештою й сам майстер не радо говорить про «ізми», вважаючи, що в 20 столітті справа з розрізненням мистців за стилями так ускладнена, що годі щось з певністю сказати в кожному окремому випадкові.

Годиться ще додати, що разом з Борачком, в окремій кімнаті «Будинку зустрічі» виставляв чотири дуже оригінальні експонати лотиська малярка Ерна Гайставте, (всі чотири олія). Особливо впадає в око подвійний жіночий портрет.

Василь ШТЕЛЕНЬ

С. Борачок: Гайілка (рельєф у гіпсі. Світлив В. Штеленє

ДРАГОМАНОВ У ФРАНЦІЇ

(Продовження з 4 стор.)

ють по-французьки, дистантує твір такого могутнього протесту, що нам і не снилося, хібащо з цим можна порівняти твори Томаса Мюнцера (відомий ватажок з часів селянської війни, — І. Б.). Очевидно, що я збережу всі Ваші вельми вчені примітки, які були й для мене дуже повчальні.

Писатиму Вам, як посувається праця. З сердешним привітом Вам і Вашій родині

Б. Мальон.

Отже Мальон мав у співробітництві з Драгомановим видати вибір з творів Шевченка, з біографією й примітками. Та це видання не побачило світу. Чому — не знаємо. Так само досі не вдалося нам відшукати зошит Драгоманова.

У роковини Паризької Комуні Драгоманов вивисав 1881 року таку адресу французьким соціалістам:

«Від імени соціалістично-федералістичної України приєднується до почувань соціалістів Франції, що святкують день проголошення Паризької Комуні 1871 року. Нехай росте все сильніше це відродження почину, що його дала Паризька Комуна, що вже проявило себе так показно в організації федерації робітничої соціалістичної партії. Нехай його тріумф служить підтримкою федералістичних ідей в інших країнах».

Цю телеграму підписали М. Драгоманов «з Полтави, редактор Громади»; А. Ляхощкий «з Києва, друкар»; М. Павлик, «редактор Громадського голосу у Львові...»

Драгоманов прихильно зустрів з колишнім «комунаром», відомим географом Елізе Реклю, що був призначений революційним урядом на директора Паризької Національної бібліотеки й що його військовий суд засудив на довічне ув'язнення. Це був незаслужений вирок, бо ідеаліст Елізе Реклю мав, можна сказати, англійський характер і не був здібний не те щоб взяти щось, а й взагалі на якийсь різкий вчинок. Усі вчені Європи, дізнавшись про засудження Реклю, захвилювалися, і англійський уряд від імени вчених зробив кілька заходів перед Тьєром, що очолював тоді владу. Реклю був звільнений, але його вислали з Франції. 1872 року Реклю залишив Францію й ніколи не жив на батьківщині (він не скотів скористатися амністією «комунарам» 1881 року), хібащо найздом бував у Франції. Він помер 5 липня 1905 в Бельгії, оточений загальною пошаною, що стосувалася головно його ментальної праці «Нова всесвітня географія», яка почала з'являтися друком від 1875 року (19 томів). В цій географії брав участь і Драгоманов, що спільно з Реклю написав сторінки, присвячені Україні. Реклю підкреслив це льовсько в своїй передмові, назвавши Драгоманова «людиною найбільш авторизованою на Україні і в Західній Європі...» «Він не пошкодував собі ніякої праці в розшуках, що прагнули до того, щоб знайти найбільш певний твір і щоб уникнути всіх помилкових або сумнівних тверджень».

Коли 1881 року з'явилися в Женеві «Нові політичні пісні», Леже, що був уже професором Колеж де Франс і, як урядова особа, мусів обережно ставитися до праці політичного емігранта, все ж відгукнувся рецензією в «Revue critique d'Histoire et d'Histoire litteraire». Надсилаючи 8 листопада 1885 року цю рецензію до Франка, Драгоманов писав: «Отсе переписував я ці слова французької та й думав: ...на батьківщині або ні слова про твою працю, або лайка й клевета, між іншим навіть, що ти ляхам-панам продався. А чужі говорять про працю... Ця чудасія возможна тільки в землі, котра властиво ще не доросла до літератури, чи нічого не читас...» («Матеріали для культурної й громадської історії Західної України», І. Листування І. Франка і М. Драгоманова. Київ, 1928, стор. 133).

Влітку 1882 року Драгоманов був у Парижі, де особисто познайомився з Гастоном Парі (1839-1903), професором в Колеж де Франс від 1872 року, співробітником паризьких наукових журналів і автором численних праць про французьку середньовічну літературу. Парі, між іншим, був головним редактором «Revue Critique...» від 1866 року, що в ньому Леже вмістив рецензію на твори Драгоманова.

Другий письменник, не француз, але писав свої твори французькою мовою, бельгійець Eugène Hins, professeur à l'Athénée Royale de Charleroi, у своїй праці «La Russie dévoilée au moyen de la littérature populaire. L'erreur animale» (2 видання, Париж, 1883, стор. XXIV, 176) таке писав про українську справу, маючи, як своєму розпорядженню твори Драгоманова: «Малоросійською мовою розмовляють в Київській, Чернігівській, Харківській, Полтавській, Херсонській, Волин-

ській, Подільській, Катеринославській, Курській губерніях, на Вороніжчині, на Куоані й на Дону. В Австрії цією мовою розмовляють у Галичині та на Буковині... Російський уряд, боячись, що культура цього наріччя буде початком сепаратистичних тенденцій, робить різноманітні перепони розвитку малоруської літератури. Але раніше чи пізніше треба буде відступити перед цією течією. Указами й іншими подібними засобами не можна зруйнувати мову, що нею розмовляють 25 мільйонів людей, і напевно недалекий вже час, коли Малоросія матиме дві літературні мови: російську й малоруську...» (стор. XXI).

Хоч дещо й поплутане в писанні бельгійського вченого (він не був славіст з фаху), але наведені рядки свідчать про інтерес, що його виявляла Західна Європа до Емського указу, що сталося завдяки працям Драгоманова.

Тоді як європейські вчені, принаймні ті, що студіювали славістику, так високо цінили праці Драгоманова, у останнього, з причин, що їх не місце тут аналізувати, стався конфлікт з Київською Громадою, і 1889 року Драгоманов залишив Женеву й переїхав до Софії (Болгарія), де дістав кафедру в новозаснованому університеті.

В своєму історичному листі до Київської Громади Драгоманов так оцінює свою діяльність у Женеві: «...з'явився, що за останніх 15 років писався на чужих мовах про Україну, написав я або написав за приводу моїх публікацій і за моєю ініціативою...» Не зважаючи на конфлікт Драгоманова з Громадою, він знайомив Європу з Україною... (М. Возняк: «До історії місії М. Драгоманова», «Україна», Київ, 1929, I-II стор. 52). Майже в такому ж дусі оцінював працю Драгоманова російський революціонер, а потім «слуга правительств» А. Тіхоміров. У своїй праці «La Russie politique et sociale» (Paris, E. Giraud; 1886, IV, стор. 560. Англійський переклад у двох томах 1889) він пише: «Колосальна постать славетного поета Шевченка є надто зв'язана з українським рухом на Україні... Він був козак з голови до ніг, його вірші червоні від пожеж, від крові зарізаних людей... Сучасні українські націоналісти сильно прагнуть до української автономії. Народ швидше зрозуміє Шевченка, ніж сучасні українські націоналісти... Найбільш знаменитий представник українських націоналістів сьогодні М. Драгоманов, надзвичайно талановита людина й рідкий ерудит. Але він не міг придбати найменшого політичного впливу в країні. Можна вважати, що коли російський уряд продовжував би придушувати кожний ідейний рух у Росії, націоналістичні тенденції зможуть взяти гору на Україні і навіть зробитися сепаратистичними» (стор. 55-58) 12 вересня 1886 Драгоманов писав до І. Франка з приводу цього твору: «...Поверхово, але зручно написана книга... Хвалить мене особисто, але каже, що віддуку на Україні не маю і що український рух не має в собі нічого політичного...» (Листування І. Франка з М. Драгомановим, Київ, 1928, стор. 202).

4 грудня 1886 в «Journal des Debats» з'явилася не підписана рецензія на «Політичні пісні українського народу», що їх видав Драгоманов у Женеві. Цей не підписаний фейлетон Леже має заголовок «Шевченко і українські націоналісти». При ближчих розшуках, виявляється, що це не оригінальний фейлетон, а витяг з праці Тіхомірова, що про нього ми згадували вище.

Майже щороку Драгоманов їздив з Софії до Парижу, в особистих (він був дуже хворий) і в громадських справах: побачили місто-світло. 1891 року він був на конгресі фольклористів у Лондоні.

В Парижі Драгоманов жив на авеню де Ваграм, ч. 29, в пансіоні Гольдштайн. Там бував Драгоманов у серпні-жовтні 1892, 93 і 94 років. Того ж 1894 року Драгоманов жив біля Парижу на передмісті Вокрессон, бував у Національній бібліотеці, де щільно працював, і зустрічався з французькими вченими, його приятелями (Леже, Рамбо), що познайомили його з Лявісом, французьким істориком, редактором у журналі «Revue de Paris», який замовив у Драгоманова статтю про участь України в літературному й революційному русі Російської імперії... Але Драгоманов не мав уже сили, щоб написати цю статтю. Хоч до кінця свого життя працював, щоб зв'язати український рух з Європою.

Ще з Женеві писав він до І. Франка 14 (26) вересня 1884: «...Заль був би несказаний, якби Ви zostавили себе в українофільському (все рівно, російському чи львівському) болоті, — а не зробили з себе європейця». Або в листі до того ж Франка від 14-15 грудня 1884 він питає: «Який би в Вас знайшовся книгяр, щоб обходився з ними по-європейському?..» Або його характеристика Остапа Терлецького: «...То був цілком єв-

ропесць по своїй вдачі й ідеях» («Спомини австро-руські» Драгоманова, стор. 115).

Зрештою, «Драгоманова психологічно тягло до Заходу, до Франції та Італії, зокрема, на романському Заході все йому було до смаку... Він видавав перевагу французькій і італійській мовам» (Овсянико-Куликовський, «М. П. Драгоманов» у журн. «Наше минуле», 1918, ч. 2).

8 (20) червня 1895 року Драгоманов закінчив свою життєву путь. У «Revue française» була лише коротка замітка (ор. cit., стор. 88). Також у «Revue des traditions populaires» вірний учень Драгоманова Федір Вовк подав некролог у ч. за 1895 рік (стор. 430-32).

*

1896 року у Львові вийшла книжка «Михайло Драгоманов (1841-1895)». Його ювілей, смерть, автобіографія і список творів. Зладив і видав М. Павлик.

У цій книжці на стор. 113-15 знаходимо лист Альфреда Рамбо:

«Мій дорогий Іване Драгоманове, сьогодні святкуватимуть 30-ліття Вашої літературної й політичної діяльності, а також 21-ліття нашої спільної дружби. Вона почалася в Києві 1874 року під час Археологічного конгресу, коли вперше я мав честь бути познайомленим з Вами і міг зрозуміти вагу діла, що йому Ви себе присвятили. З того часу я слідував за Вами і бачив, що кожного року Ви давали якусь гарну працю. Ви спричинилися до того, що збрали разом розсіяних членів народу великого поета Малої Русі; бож так самісенько, як народ сербський, він заслуговує собі на те гарне ім'я, яким того назвав Мицкевич: «поетом слов'янського племені». Тепер цей народ вшановує Вас, і русини австрійські, як і русини великої слов'янської держави, однодушно висловлюють Вам подяку. Нехай же буде дозволено й французові, який зобов'язаний Вам тим, що краще пізнав вас усіх і навчився вас цінити й любити, приєднатися своїм латинським голосом до цього великого слов'янського концерту.

Задля науки й поезії живить многі літа!

Ваш вельми прихильний і зовсім відданий Вам Альфред Рамбо».

Леже писав (як бачимо, Леже говорить про їх раніше знайомство в Празі 1871 року):

«Париж, 43, rue Буленвільє, 7 квітня 1895.

Дуже Вам вдячний, дорогий Колего, що Ви подумали про мене з нагоди свята на честь нашого вченого фольклориста. Я охоче приєдную моє привітання до тих, що він їх уже дістає, і бажаю йому сердечно «многая літа». Прошу прийняти, дорогий Колего, мої найбільш віддані почуття. Я сліdkую з надзвичайною симпатією за літературним рухом Вашої країни».

Славний французький вчений Гастон Парі відповів 29 квітня 1895 року таким листом до організаторів ювілею М. Драгоманова: «Мені досадно, що так пізно відповідаю на Вашого люб'язного листа. Я приєдную якнайшвидше до виявів пошани, так заслуженої, що її віддають моему славному другові Драгоманову, і я буду щасливий, коли Ви зможете б якнебудь прилучити й моє ім'я до них» (ор. cit. стор. 117).

Анрі Карнуа, редактор-директор «Revue des Enfants du Nord», Міжнародного словника фольклористів і професор у ліцеї Монтень, написав такого листа:

«Дорогий Співробітнику й Друже,

я щойно дізнався про пишні маніфестації, якими святковано 30-ліття Вашого вступу в діяльне життя, політичне й літературне. Який мені жаль, що мене не сповіщено про це наперед! Я був би першим передав Вам від імени Парижу, усієї Франції мої привітання і мої поздоровлення разом з найщирішими побажаннями здоров'я, такого цінного.

Ваша роля, на перший погляд подвійна, є єдиною. Ви жили, працювали, думали діла свого народу. Фольклористи мають право привітати себе за це. Ваш народ повинен Вас любити — і любить Вас — як одного з найщиріших і найславніших своїх синів. До цього всього я додаю, що кожний одержує по заслугі.

Я знаю Вас особисто вже п'ятнадцять літ, ціную Вас і люблю.

Від мого імени, від імени Ваших співробітників «La Tradition», журналу...» що має Вам стільки подякувати за Вашу літературну й наукову участь, підношу трикратний вигук на честь Михайла Драгоманова, патріота, ученого, письменника! І я кличу на всю Європу: Многая літа Михайлу Драгоманову і його сім'ї!

Сердечно тисну Вашу руку

Анрі Карнуа»

Це була епітафія на могилу Михайла Драгоманова...

*

13 червня 1930 року в Женеві, де Драгоманов жив у 1871-79 рр., на будинку

на тихій вулиці Дансе, з ініціативи Євгена Бачинського, прибито меморіальну дошку з написом:

ICI vecut de 1871 à 1879
Michel Dragomanov
Savant, publiciste et grand
patriote de l'Ukraine.

Від імени Женевського кантону вітає присутніх державний радник Уратуні, а від імени університету професор Вернер. Потім виступав професор Євген Штгар, декан філологічного факультету, і нарешті від імени українського екзильного уряду Олександр Шульгин...

Так українська еміграція 1930-их рр. 20 століття вшанувала Михайла Драгоманова. (Докладний опис церемонії 13 червня 1930 року в Женеві поданий у статті О. Я. «Свято Драгоманова в Женеві», «Тризуб», Париж, червень 1930).

**) «Листування І. Франка і М. Драгоманова». Київ, 1928, стор. 489. В листі до Рамбо (листування Рамбо зберігається в бібліотеці Сорбонни) від 2 травня 1893 року Драгоманов дає книгу вченого, але не славіста Ашлія Мільєна «Chants originaux du peuple russe» (Paris, 1893). «Мільєн, — пише Катря Грушевська, — очевидно не мав ніякого поняття про думи, не читавши їх, утворивши собі з чужих перекладів гадку, дуже далеку від дійсності...» («Українські народні думи у французьких перекладах», ЗНТШ, т. XCIX, стор. 259).

**) Карнуа має на увазі журнал «Revue des Traditions populaires», що в його італійському виданні «Archivio per lo Studio de Tradizioni popolari» ім'я Драгоманова фігурує протягом 1883-93 рр.

Вадим ЛЕСИЧ

ПОЕЗІЇ

В МОЇХ ДОЛОНЯХ...

В моїх долонях ось — зелений лист,
білий дерева — в моїх долонях.
Лиш вітрові — шугати свистом
до сизих оболонь.

А під ногами ствердлий суходіл,
ще крок — і море пристрасне і мокре,
і блиснуть брижі, мов рамена білі,
ще тільки крок...

Розсипався смарагдовий пісок
у шепіт скам'янілих мушель,
і — наче птах — піднісся високо
чекання обважнілих душ.

НА МУРАХ ВИПИСАНІ...

На мурах виписані вуглем
еліпси, кола і спіралі,
ім'я чиясь — дівоче й заокруглене,
моя обриса грудей засмагли.

А те, що пережив, — ніколи
не вернеться, і навіть в згадці
цей візерунок, наче молодість
ніякій формі не піддається.

Гарячим трепетом на віях
цемигів в уламках несполучних
безформний апогад, — і розвіявся
в якійсь безбарвності беззвучній.

СЛОВО НОЧІ

Мармурові слова твої, ноче.
І мовчання твоє — мармурове,
Тіні довшать, дивляться в очі нам,
прагнуть щось мовити.

Незугарні слова ваші, тіні.
Слова тьмні і недомовлені,
що шумлять пісковими пустинами
на скам'янілому овиді.

Мармурові слова твої, ноче!
На самотностей дзеркалі чорнім
відбиваються — зорі і очі
снами потворними,

І у жовтому спалаху пристрастей,
що яскроють у місячній повні,
— розспінаються снів ще невігаслі
в попіл слів недомовлених.

Із збірки поезій «Розмова з батьком»,
яка вже в найближчих тяжких побитках
в обмеженому накладі у виданні Об'єднання
Українських Письменників «Слово»
із післямовою «Про автора» пера
Івана Ковицького.

Карл СЕНДБЕРГ

НІЧНЕ

Ось послухай, місяць — то чарівна жінка,
самотня жінка, покинута в срібній
одежі, покинута в срібній одежі
циркової вершинці.

Ось послухай, озеро вночі — то самотня
жінка, чарівна жінка, оточена березами
й ялинами, що сплітають зелень і білість
із зорями світлої прозорої ночі.

Я знаю — місяць і озеро пустили міцне
коріння в моє серце, так само як
і самотня жінка, чарівна жінка в
срібній одежі, в срібній одежі
циркової вершинці.

Переклад Ольги С.

Олександр КУЛЬЧИЦЬКИЙ

Маляр самотності

Спроба психокритики чергової виставки Якова Гніздовського в Парижі (галерія Крез, 25 жовтня — 7 листопада 1957)

ОРІЕНТУЄМО ЧИТАЧА

Не йдеться нам про те, як водиться при нагоді образотворчих виставок, щоб фахово-технічно чи (що теж водиться) з претензіями на фаховість оголосити низку малюнків. Для цього треба о данних або претензії, яких ми не маємо. Натомість хочемо поцікавитися малюнками як виявом психічності, точніше — виразами головно несвідомого психічного життя. І саме терміном «спроба психокритики» ми хотіли орієнтувати читача на нашу настанову, зваживши, що «психокритикою» дуже влучно недавно назвав у книжці про творчість Гасіна Шарль Морон «критику, оновлену психоаналізом». Зауважимо при тому, що під психоаналізом треба тут розуміти не лише психологію Фрейда, але всі напрямки глибинної психології. Психокритичний підхід до малюнка не затримується на покритті мазками фарб поверхні мистецького твору, але, сягаючи глибше під шматок розмальованого полотна, доходить до джерел творчості на дні психічності, у несвідомих її шарах.

Серед психічних сил, що ворушаться у несвідомих глибинах душі, щораз більшого значення в очах глибинної психології, осознали стосовно сучасної людини, набирає чинник лянності у різних її формах.

«В майже правильних відступах часу, — пише Артур Кестлер («іог і комісар») — повторюється в мене те саме сонне марииво. Їночі мене воювають в якійсь гушавині чи чатарнику; кілька-надцять метрів далі проходить дорога, повна пішоходів, я кличу: рятуйте! — але ніхто мене не чує, натоа проходить повз мене, не перестаючи говорити й сміятися».

Кестлер, не зовсім точно висловлюючись, вважає цей сон за архетип в розумінні Юнга, за вираз несвідомої остаточної самотності перед ооличчям смерті й космічними силами невідомості висловити невимовний страх цього переживання. До остраху самотності перед смертю й космічними силами треба б іноді принаймні додати (а наведений сон на це натякає) острах перед натовпом, в розумінні байдужої, зовсім чужої людської маси.

МЕТРО ГНІЗДОВСЬКОГО В ПСИХОКРИТИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ

Польський поет Пшибось ще перед другою світовою війною писав про три великі М сучасності: Масу, Машину, Місто. Якщо шукати їх синтези, ледве чи можна знайти повнішу від метро, твору міста, механізму кружляння людських мас, невтомого й неперевершеного творця міської масовості. І саме на цю машину міської масовості (три М) зосередив свою увагу Гніздовський, про що свідчить чисельне співвідношення його картин на останній виставці з сюжетом метро до інших: 10 до 30.

У синтетичній візії метро Монпарнас, Ош, Гар до Нор у Гніздовського співзвучить безперечно багатомовний архетипо-мітологічний мотив челястості, що кличуть і всмокчують незбагненність нутра землі, загрожують темрявою, порожнявою печер, але одночасно й символічно затокоуючи внутрішній челясті людського несвідомого, що звучить ноткою лянності.

У теперішню добу це внутрішнє підземелля несвідомого сповнене, як було сказано за глибинною психологією, особливо тими формами страху, що постають із «самотності в масі». І справді, що правду глибинної психології про самотність у масі перекожливо відкривають глядачеві картини Гніздовського.

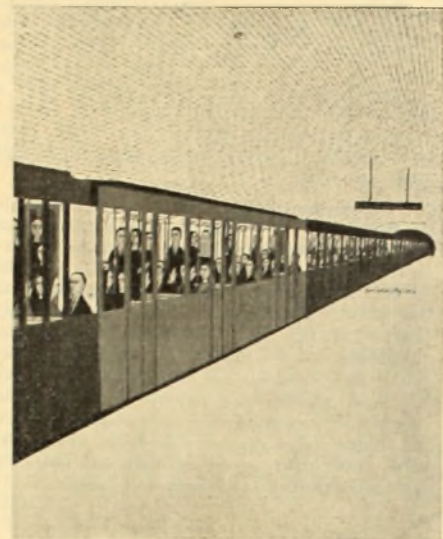
Настрій самотності в масі добре віддають «Замкнені дверцята», «Година припливу», в яких людські натовпи, застигли або в русі, являють собою механічне число усамотнених і чужих одна одній одиниць. Не означає визволення з анонімної стереотипності маси і оспіваний колись Жюль Роменом від'їзд потягу в метро. За Жюль Роменом, творцем «унанімізму», що відкриває в людських істотах однодушність (unanimite), «веле-тенський ритм охоплює нас у мить від'їзду своїми раменами, ми — єдине тіло, повне жовтого світла, що дає себе колихати в надлюдських раменах» («Поєма про метро»). Нічого подібного у Гніздовського. Через вікно вагона («Потяг») ми бачимо відокремлені людські постаті, чужі одне одному, як дерев'яні фігурки дитячих забавок. А коли Гніздовський, самотній мандрівник, виїде скідцями з метро («Година без зустрічі»), він побачить стрілки годинника, що визначають час зустрічі, на яку ніхто не приїде, як-

що вірити меланхолії площі, яка втікає в далечині...

ПУСТЕЛЯ МІСТА — ЗОВНІШНЯ ПРОЕКЦІЯ ВНУТРІШНЬОЇ САМОТИ МІСТЦЯ

Лянний настрій самотності не покидає нас і тоді, коли ми з Гадесу метро виходимо на білий світ площ, мостів і вулиць Парижу. Площа Конкорд, бульвар Віктор Гюго чи Порт де Пантен, що звичайно вповнені життям і рухом, у Гніздовського цілковито мертві.

Проекцією в глибинній психології називають перенесення, дослівно — «перекинення» на об'єкт власного, суб'єктивного внутрішнього стану. Назверхня по-

Я. Гніздовський: Потяг метро

рожнява міста в психокритичній інтерпретації виявляє внутрішнє, суб'єктивне почуття невимовної самотності. Витворення цієї несвідомої проекції можна б, на наш погляд, пояснити з допомогою поняття «неантифікації» (neantification),

Андре МОРУА:

Колонізація

(Уривок з книжки «Мовчанка полковника Брамбла»)

Доктор О'Греді і перекладач Орель не без труднощів домоглися від мадам Воклер відступити їм кімнату, і полковник Паркер, що прибув до них з візитою, був захоплений замком і парком при ньому.

Він сказав, що Франція і Англія — тільки дві країни, в яких можна знайти гарні сади, пояснив, що газони, як установи й люди, привчаються лише з часом триматися на місці, як належить, і на решті з сором'язливою ввічливістю спитав, чи він також не міг би жити у Воклер.

— Це буде важко, полковнику. Замок малий, стара дама боїться навали, і вона має право, як удова, відмовити вам помешкання.

— Орель, мій друже, ви маєте золотий язик; ви зумієте це влаштувати.

Справді, після довгих нарікань пані Воклер піддалася: її сини були солдати, і вона не зміла боронитися проти сентиментальних аргументів.

Наступного дня в кухні ординарця Паркера приєднався до докторового, і вони вдвох анектували піч. Вони викидали, щоб розмістити свою посуду, смішні дрібні французькі речі, знищили те, чого не розуміли, варили чай і, насивуючи церковні гімни, наповнили шафи сигарами за мистецьки нюансованим порядком.

Після захоплення першого дня, терпіння другого і прокльонів третього стара запалкана служниця прийшла до Ореля описати йому нещасну долю її приладдя; вона застала перекладача в боротьбі з більш поважними труднощами. Полковник Паркер, заявивши раптом, що генералові незручно жити на віддалі від свого штабу, вирішив перетранспортувати усто головну квартиру в замок Воклер.

— Поясніть старій леді, що мені потрібна дуже добра кімната для генерала, а більшр для наших секретарів.

— Але це не можливо, сер, вона не має більше добрих кімнат.

— А її? — сказав полковник.

Мадам Воклер, засмучена, але переможена словом «генерал», яке Орель повторював шістьдесят разів на хвилину, з плачем віддала своє ліжко з балда-

тобо «знищотнювати», вживаючи термін, створений проф. Державином.

Мотив порожняви, як вияв самотності в зображенні міста, зазначався ще виразніше в зображенні нутра доми. В цьому пересвідчується глядач, пшовши разом з Гніздовським вигинчастою лінією сирого, порожнього коридору і відкривши двері воогої готелевої кімнати, осередком якої є непривітне залізне ліжко («Ліжко»).

СПРИЙМАННЯ МІСТА У ГНІЗДОВСЬКОГО Й УНАНІМІСТІВ

Своєрідність міста Гніздовського найкраще, на наш погляд, виявиться в протиставленні до унанімістичної концепції міста. Унанімізм — літературно-мистецький напрям, створений французьким письменником Ж. Роменом, треба розглядати як опір проти філософії духового «монадизму», що добачає в людстві тільки порох індивідуальних душ, цілком у собі замкнених, «архипелаг самотностей». У противагу до таких поглядів унанімізм скоплює людські збірноти, колективи як цілості, що їх психічне життя творить «психічну злютованість», душевне з'єднання, що саме виправдує назву унанімізму як теорії «однодушності» збірнот.

Шлях від індивідуальної душі до відкриття «унанімістичної» збірнот визначений закликом Ж. Ромена: «Розкопаймо наші душі досить глибоко, звільняючи їх від індивідуальних мрій, подбаймо про достатню кількість доплівів, щоб душі іруп невідхильно у них влилися...»

«Унаніми» (тобто колективи, обдаровані психічно об'єднаним життям) творять впорядковані ієрархії — від сіл і містечок через міста, які своєю чергою розчленовуються на вулиці й площі, кіна й театри (J. Romains „Puissances de Paris"), а далі країни, аж до найзагальніших одиниць, як Європа („Europe") чи раса („L'homme blanc").

Серед конкретних колективів (тут позначається виразне протиставлення до світовідчуження Гніздовського) особливе місце займає оспіване широчезною творчістю Ж. Ромена місто, що до нього він кличе: «...втяти в себе, у твою цілісну душу наші... місто, свідоме себе, місто непереможне!»

У цій унанімістичній перспективі навіть порожній простір міста набирає наскрізь протилежного значення та виконує протилежну функцію, ніж у Гніздовського. Коли сприймання Парижу

веде в останнього до знелюднення живу-чого, сприймання Ж. Ромена, навпаки, оживлює безлюдне.

Те, що в унанімізмі висловлюється поетичною метафорою «стати концентричним» для «тисячократного життя» міста, в площині психокритики визначається терміном ідентифікації. Ідентифікація є «вчуттям у дії іншої особи таким чином, що людина, підлягаючи цьому явищу, бере участь у зворушеннях і враженнях, які визнає за іншою особою». За психоаналізом Фрейда, ідентифікація означає в першій лінії утотоження душі сина з ідеалізованою постаттю батька, але місце батька може заступити й інша особа, а то й особово сприйнятий колектив. Для Ж. Ромена, який, за його власними словами, «купався в Парижі, випивався Парижем, незліченні дні й години», Париж був безперечно особою, як колись для Монтеня, який твердив: «Я є французом завдяки цьому місту... так незрівняному своєю різноманітністю». Саме ця різноманітність, нагадаймо, за Штерном є першою ознакою особи. Тому Ж. Ромен, як дитина Парижу, міг мати до цього міста як колективу-особи ставлення, що дозволяє на ідентифікацію немов з батьком у глибинно-психічному розумінні. Що було можливе у Ромена у відношенні до «свого Парижу», не було можливим у Гніздовського стосовно до чужого міста, і тому він відступає в пустелю внутрішньої самотності, щоб спроектувати її порожнявою міських просторів. Чи і наскільки в цих проекціях Гніздовського звучать психіка й ментальність українця, як і емігранта, точніше — українського емігранта, це вже інша тема.

П. С.

Авторові цих рядків було дуже приємно після написання статті знайти у фахових французьких критиків, які дуже похвально писали про виставку Гніздовського, низку висловлювань, цілком згідних з його поглядом у цій статті. Ось для прикладу: «Гніздовський komponує свої пейзажі так, наче вони були б місцями лянності, часом безлюдними, а часом і вивченими натовпом» (Рено Домерг, «Енформасьйон»). «...Види порожніх вулиць і сцени в метро, що є символами крайностей, які стикаються між собою, — самотності й натовпу» (М. Куртуа, «Ар») «...він є часом малюєм небаченого, наприклад, мовчанки» (Ж. Шабанон, «Ле пентр»).

— Але куди вона має піти по-вашому, сер?

— Це мене не обходить.

Ображений Орель обернувся й вийшов, а, зустрівши доктора О'Греді в парку, попросив у нього поради.

— Вона мала право, докторе, відмовити нам помешкання, і тоді ми мали б свій осідок у Ньеп. У неї попросили ласки, вона погодилася, і тепер використовують її добродичність, щоб її вигнати!... Я не можу її «викинути», як каже цей Форб: вона б померла з цього.

— Я припускаю, — сказав доктор, що за п'ять років ви лише пізнали серця англійців. Ідіть негайно і скажіть полковникові, ввічливо і твердо, що ви відмовляєте виконувати його накази. Потім опишіть йому найбільш трагічну й зворушливу ситуацію мадам Воклер. Скажіть йому, що її родина живе в замку вже дві тисячі років, що один з її предків супроводив Вільгельма Переможця і що її дід був другом королеви Вікторії. Тоді полковник вибачиться перед вами і відведе половину замку вашій протезі.

Приписи доктора О'Греді, точно виконані Орелем, дали найкращі наслідки.

— Ви маєте рацію, — сказав полковник, — той клятий Форб якийсь ідіот. Стара леді може лишитися, і якщо і хтось допікає, хай вона звертається до мене.

— Насамперед їй докуючають ординарці, сер, — сказав Орель. — Вона страждає від вигляду свого дому в такому безладді.

— Безладдя? — кинув полковник здивовано. — Дім утримується краще, ніж було при ній. Чи не так? Я наказав зробити аналізи води у криниці, посадити запашний горох і влаштувати теніс. На що вона ще нарікає?

Орель знайшов доктора в саду.

— Докторе, ви велика людина, і моя стара дама врятована. Але здається, що вона мусить дякувати небові, що опинилася під англійським протекторатом, який забезпечує їй в обмін на її свободу бездоганний теніс і воду без мікробів.

— Нема нічого такого, — сказав поважно доктор, — чого англійський уряд не готовий був би зробити для добра місцевого населення.

(Переклад І. К.)

Радянські літератури очима французьких комуністів

„Les Cavaliers“ par Juri Janovski, Gallimard, Paris, 1957, 185 стор.
„Europe“, octobre-novembre 1957, „Littératures soviétiques“.

Термін „littératures soviétiques“ пустив у Франції Люї Арагон, який бувши сам французом, є ніби літературним (певно, і не тільки літературним) амбасадором СРСР у Франції. Він видав книжку під цією назвою, що містить в собі рід статей про радянську літературу, в тому числі й про літературу національних республік. Під його ж наглядом у видавництві Галлімара виходить серія перекладів під загальною назвою „Радянські літератури“, третім числом якої вийшов і переклад „Вершників“ Юрія Яновського.

Назавгал треба б тільки радіти з того, що французький читач має змогу познайомитися з одним з ліпших творів нашого покійного письменника. Але ознайомлення з перекладом не тільки розчаровує, а й викликає почуття образи. Люї Арагон, що часто їздить до СРСР, видно, всі інформації про національні літератури дістає в Москві, з відповідним російським наставленням. З усього видно, що й доручення про переклад „Вершників“ та й інструкції щодо наситнення їх він дістає теж у Москві, а не безпосередньо в Києві. Трудно собі уявити, щоб у Києві не було людей, які знають французьку мову, або в Парижі бракувало знавців української мови, але роман перекладений не з оригіналу, а з російського перекладу. Хоч на титульній сторінці й написано — „переклад з української“, але в тексті неперекладні слова звучать так: степняк, Данілка, кісель, артель, Муссюшка (степовик, Данилюк, кісель, артіль, Мусієчко). Що викликає почуття відрази не тільки в нас, а й у таких люблящих радянських громадян, як, наприклад, Петро Панч (див. його рецензію на переклад „Вершників“ у „Літературній газеті“ від 6 вересня ц. р.).

Ще більше дивно, що вже не в перекладі, а й у вступній статті Арагона те саме: „Вестергал курай і перекатіполе“, „Даніла“, „Прекрасная Ут“, „Кривой Рог“, „Николаев“ і т. д. Сама вступна стаття дуже довга (36 стор.), хоч, завдяки тому ж таки фактові, що Арагон про українську культуру інформується в Москві, мало що скаже французькому читачеві про українську літературу останньої доби. Цікаво міркуваннями про те, як трудно перекласти слово „хата“ (що забирають автори кілька сторінок), у ній власне нічого виразного й нема. Окремі історичні зауваження Арагона свідчать, що він під впливом московської пропаганди втратив і почуття гуманізму, і елементарну пошану до слова свобода, коли зважається написати таке: „...а ім'я Мазепи, у нас він, завдяки поетам романтикам герой, для українців — зрадник, що змовився з шведами при їх відступі проти Росії Петра Великого“. Яка шалена

на метаморфоза! Великий попередник Арагона Вольтер писав колись в „історії Карла XII“, що рух Мазепи був виразом прагнення України до своєї, а тепер „прихильник“ національної своєї Арагон повторює анатему самодержавних держиморд, передану йому у грамофонному записі сьогоднішніх нащадків Петра.

В сумі, видання „Вершників“ компромітує для самого Арагона, якщо він був би здоний це відчувти, і образливе для українців. Не тільки тих, що за кордоном, яких і Арагон, напевно, назве націоналістами, а насамперед тих, кому заклаповано уста і від імені яких, не питаючи їх думки, Арагон називає Мазепу „зрадником“.

Заснований колись гуртом прорадянських письменників на чолі з Роменом Ролланом журнал „Европа“ (Europe) тепер цілком опинився в руках комуністів. З нагоди 40-ліття російської революції редакція присвятила подвійне число за жовтень-листопад радянським літературам. За назвою. За змістом треба було б сказати — радянські російські літератури, бо з чотирнадцятьох перекладів радянських авторів дванадцять росіян, один грузин і один казах. Українська, білоруська й інші національні літератури описані відсутні. Крім перекладів, чотири статті. З них спеціальні історії Ару (про театр Вишневського) і Ельзи Тріоле (театр Маяковського), як зрештою й вступна стаття Арагона, якіми уміє писати довго і ні про, не являють для нас інтересу. Зупинимось на статті Кльода Фруа „думки про радянську літературу“, що є ніби спробою огляду радянської літератури, хоч теж обмежується тільки російською. Про національні літератури є, правда, оці три фрази: „Більшість націй, які творять Радянський Союз, мають свою окрему культуру“.

Літературно-мистецький нотатник

Англійські мистецтвознавці думають, що їм вдалося відкрити новий малюнок Рембрандта, який представляє Саскію. Одна жінка наоула його кілька років тому за 5 англійських фунтів. Якщо авторство Рембрандта буде остаточно доведено, образ коштуватиме 50 тисяч фунтів. Реставратор ствердив за допомогою рентгену в одному розі малюнка підпис Рембрандта, який пізніше був замальований.

Під Каннами, місцем перемоги Ганнібалю над римлянами в 216 році перед Хр., археологи відкопали рештки кріпни старовинної базилики. Це привело до припущення, що Канни не були невеликим селом, як досі думали, а більшим містом.

Листи з Парижу

(Закінчення з 5 стор.)

шого хеміка чи баронеси Зутнер. Але в такому разі чому саме Айкен і Бергсон нагороду одержали?

Легко звичайно заперечити, що про смаки не сперечаються. Але тоді взагалі треба відмовитися від оціночних присудів (jugement de valeur), а його ж нобелівське журі і проголошує щорічно з височини свого олімпу. Зате трудно буде знайти людей, причисних до літератури і не засліплених партійним фанатизмом, які визнають Моріяка і Камюса за ліпших письменників від Жуані Монтерліана, Жіона, Сюперв'єля, Реверді, Бретона чи Мальро. Та ясно, що відносячи останніх з кремлівськими володарями, безсумнівно, менш дружні.

На честь Камюса треба визнати, що він не позбавлений сумління. У нього нема ні систематично-цінничної безпринциповості Сартра, ні його, очевидно не позбавленого задньої думки, підкреслено тупого догматизму. У своїх завжди дуже обережних висловлюваннях (що не дуже говорить на його користь) Камюс часто намагається врахувати й „недоліки“ радянського ладу. Корінь усього зла на світі, звичайно, „американці“, але іноді буває, що й більшовики „помилуються“. Все це не прямо, а мавцем, півнятками, „мається на думці“, але так, що на випадок чого завжди можна запевняти, що, мовляв, не так мене зрозуміли.

Але знову будьмо таки поблажливі. Прийнятим „примхи“ Камюса не його бажанню збергти симпатії до себе в обох таборах, а справжньому сумлінню. Місцями в його висловлюваннях на захист свободи почувається щирість. Але він не зважається одверто порвати з більшовизмом. Це особливо помітне з

наступного факту: під що пору в Парижі є два тижневики лівої орієнтації. Перший „Демен“ (Demail), при безмежній сміливості в ділянці соціальних реформ, безкомпромісово стоїть по боці свободи. Інший, „Експрес“, в якому співробітничав Камюс, далеко більше консервативний в соціальних питаннях, зате відрізняється підкресленими прорадянськими симпатіями і в питаннях зовнішньої політики майже завжди відстоює радянську точку погляду.

Все таки до несміливої критики більшовизму, на яку іноді зважається Камюс, прислухається якась частина французької інтелігенції.

В своїй цікавій книзі „Чума“, можливо, найбільш цікавій з усього ним написаного, у Камюса виявляються якісь, ням самим до кінця не усвідомлені, сили, що безпосередньо виявляються в народі в годину лиха. Коли власті підтримують безсилі або вибиті з колії, сильні, спрямовані до добра особистості рятують становище, що здається безвихідним.

Серед сучасної французької інтелігенції, що охоче піддається комуністичній спокусі, задля оригінальності чи далекогосяжного егоїзму, Камюс зберігає, видимо, якісь крихти незалежного мислення і покищо не зважається викинути за борт своє сумління на догоду пануючому насильству. Будемо сподіватися, що ці зачатки добра розвинулися у нього в майбутньому.

Якби в найближчі роки у нього вистачило мужності звільнитися від радянщизнянської моди і поставитися до подій незалежно й по-людськи, без черстої байдужості до чужих страждань, то одержана ним нагорода Нобеля могла б стати якоюсь мірою виправданою. Париж, листопад 1957

Нізами в добу Кретьсна де Труа, Руста-велі на початку XIII століття створили в Азербайджані і Грузії шедеври світового значення. У XIX столітті Україна має свою класику“.

Французький читач має з статті дізнатися про ідилічний розвиток російської літератури за радянського часу, „оо, — як каже автор, — як поминути, може, Буніна, можна сказати, що всі великі постаті дореволюційної російської літератури рано чи пізно доорвовільно стали радянськими письменниками“. Залишаємо росіянам уточнити це твердження, оскільки про їх літературу мова. Звернемо увагу лише на підступні маневри автора, коли він, наприклад, згадує Пільняка і Пастернака, не обмовляючись і словом про те, що перший замордований комунізмом, а другим не вільно десятиліттями надрукувати хоч один вірш.

Увесь страшний терор, якого зазнали особливо національні літератури, виправданий дуже невинним твердженням, мовляв: „Зрештою, дії клас, позовалених революцією й привилеїв, спонукали до великої пильності, яка знає свої ексцеси і свої несправедливості, від яких часом потерпіли й деякі представники літературного світу“.

Як шкода, скажемо на закінчення, що у Франції нема журналу (чи нема кому написати), який у противагу комуністичній „Європі“, з її ідилічними розмовами про „перспективи нового гуманізму“, міг би розповісти французам про замордування понад двсті тільки українських письменників, і то не з „клас позбавлених революцією й привилеїв“, а всіх підряд: робітників, селян і навіть комуністів, з метою повного знищення української культури, оскільки вона (навіть комуністична) небезпечна Москві, як небезпечний колись був Мазепа. (ІК)

В Падуї відбувся міжнародний конкурс скульптури, на якому першу нагороду в сумі 750 тисяч лір дістав скульптор Жан Арон (Париж), другу в 500 тис. лір Сандро Черчі (Папалло). В конкурсі брали м. ін. участь такі визначні скульптори, як Архипенко, Армітаж, Вотреуба, Задкін.

Між 22 і 24 листопада відбувається в Амстердамі конгрес, темою якого є справа заснування європейського культурного фонду, який, за прикладом подібних американських фондів, мала б скласти європейська приватна індустрія. Як головні промовці виступають канцлер Аденауер та генеральний секретар НАТО Пол Анрі Спаак.

Пратрем'єра фільму про Альбера Швайцера відбулася в його присутності в Кольтмарі. Цей документальний півторагодинний фільм режисерували американці Гілл і Андерсен. Текст говорить сам Швайцер і Жан-Люї Барро.

На медичному конгресі для дослідження хвороб сечових шлях, що відбувався в Неаполі, вдалося врешті ствердити овіяну серпанком таємниць причину смерті Моцарта. 166 років вперто трималася погослка про отруєння композитора його суперником Сальєрі. Тепер стверджено, що всі симптоми хвороби Моцарта вказують на те, що причиною його смерті була рідка хвороба — поліцититис нірок, на яку медицина ще й сьогодні не знає ліку.

На 13 міжнародній музичній конкурсі, що відбувся в жовтні в Женеві, визначався високий музичний рівень, одержали нагороди за спів Володислав Конія (Румунія), Марія ван Донген (Голландія) і Доріс Меєс (США); за фортепіано Марта Аргеріх (Аргентина) і Домінік Мерле (Франція); за чельо Анні Ляффра (Франція), Леслі Пепнес (США) і Володимир Орлов (Румунія), за фагот Рудольф Комароус (Чехо-Словаччина) і Ноель Дево (Франція).

Опера „Аніяра“, прем'єра якої відбулась 1958 в Корольській стокгольмській опері, викликає скрізь велике зацікавлення. Вона скопійована шведським композитором Карлом Бьомдалем, який користувався також „музикою електронів“, на підставі фантастичного роману відомого шведського романіста Гаррі Мартінсона. Темою є подорож міжпланетарного корабля, що залишає знищену війною й атомовим промінням землю й блукає по всесвіту.

В Парижі, у виставовій залі Бальзак, відкрито виставку „Сучасне англійське малювання“.

3 МОВНИХ КУРІОЗІВ

За часів УНРРА та ІРО, в умивальні одного бльоку в авгсбурзькому таборі „Зомме-Казерне“ висіло таке оголошення:

У. ПРАШАЄТЬСЯ ПУБЛІКУ

При умиванні. чи то. при набиранні води. не оставляти. за собою. віт чиненнос. Воду тягів. і не за. не чищувати. У. мивалки віт падами.

Дуже просить ся.

У. зяти той заряд під увагу.

Корінний

Шпачинський

В перекладі на нормальний правопис це оголошення має виглядати так:

УПРАШАЄТЬСЯ ПУБЛІКУ

при умиванні чи то набиранні води не оставляти за собою відчиненос (= відчиненими) водотягів (=кранів) і не занецищувати умивалки відпадами.

Дуже проситися.

Узяти той заряд під увагу.

Корінний (=курінний)

Шпачинський

Подав М. Збирай-Збирашко

Адреси наших представників

Австралія:	Fokshan Library & Book Supply 1 Barwon Street Glenroy W. 9, Vic.
Австрія:	Вплати пересилати безпосередньо на адресу в-ва СУ.
Аргентина:	Prof. Bohackyj Jurij c. Soler 5039 Buenos Aires
Бельгія:	O. Zmija 9, rue des Brasseurs Louvain
Велико-британія:	Ing. Jaroslav Hawryllw 135 Beed Rd. St. Albans, Herts
Венесуеля:	Mr. A. Dejnoka Catia — Alta Vista Calle S-n Szidro Nr 40a Caracas
Канада:	O. I. Eliashevsky 118 Medland St Toronto 9, Ont.
США:	G. Lopatynski 875 West End Ave. Apt. 14b New York 25, N. Y
Франція і Туніс:	Soroczak Mirosław Oury-Sud 69 Florange (Moselle)
Швейцарія:	Dr. Roman Prokop Mottastr. 20 Bern
Швеція:	Harbar Kyrylo Box 62 Huddinge

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

на „УКР. ЛІТЕРАТУРНУ ГАЗЕТУ“

	на півріччя	на рік
Австралія	5,6 шил.	11 шил.
Австрія	8,0 шил.	16 шил.
Аргентина	6 пез.	12 пез.
Бельгія	34 фр.	68 фр.
Бразилія	16 кр.	32 кр.
Велико-британія	5,6 шил.	11 шил.
Венесуеля	2,20 бол.	4,40 бол.
Голландія	3,00 г.	6 гул.
США і Канада	лет. пошт. 1,10 дол. звичайною 0,90 дол.	2,20 дол. 1,80 дол.
Німеччина	3,0 нм.	6 нм.
Франція і Туніс	200 фр.	400 фр.
Швейцарія	3,25 фр.	6,50 фр.
Швеція	5 кор.	10 кор.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА ГАЗЕТА

UKRAINISCHE LITERATUR-ZEITUNG
THE UKRAINIAN LITERARY MAGAZINE
NOUVELLES LITTÉRAIRES UKRAINIENNES

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Geschäftsführer: Bohdan Kordiuik

Redaktion:

Ivan Koshelivets, Юрій Лаврінченко
Статті, підписані автором, не конче висловлюють погляди редакції.

Адреса редакції:

Tel.: 59 46 67

Druck: „BIBLOS“ G. m. b. H., München 13, Heßstr. 50-52